

Олександр АВРАМЕНКО

2022

УКРАЇНСЬКА МОВА

Олександр АВРАМЕНКО

5

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

УДК 811.161.2(075.3)

A21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 08. 02. 2022 № 140)*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— спостереження;

— творче завдання;

— ключ-відповідь;

— робота в парах;

— робота в групах;

— словник;

— домашнє завдання.

Авраменко О.
A21   Українська мова : підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. — Київ : Грамота, 2022. — 208 с. : іл.

ISBN 978-966-349-917-8

У підручнику подано матеріали для повторення та узагальнення вивченого в початкових класах, а також розділи: «Лексикологія», «Будова слова. Орфографія», «Синтаксис і пунктуація» (за Модельною навчальною програмою «Українська мова. 5–6 класи: для закладів загальної середньої освіти»; авторський колектив: О. В. Заболотний, В. В. Заболотний, В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т. Д. Попова).

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-349-917-8

© Авраменко О. М., 2022

© Видавництво «Грамота», 2022

Дорогі п'ятикласники й п'ятикласниці!

Цей підручник призначений розвивати у вас навички грамотного письма й говоріння, уміння читати та сприймати інформацію на слух, писати творчі роботи й переказувати тексти українською мовою.

Він складається з параграфів, у яких чітка типова будова:

- 1) вправа для спостереження над мовним матеріалом, який вивчатимете на уроці;
- 2) теоретична частина з правилами, прикладами й поясненнями (правила не завжди треба прочити напам'ять, їх можна переказувати своїми словами);
- 3) усна вправа, яку потрібно виконати колективно;
- 4) письмова вправа, яку треба виконати індивідуально або колективно;
- 5) завдання в тестовій формі;
- 6) творча вправа (це завдання підвищеної складності);
- 7) рубрика «Культура слова», яка навчає правильно добирати й наголошувати слова;
- 8) вправа для виконання вдома.

Якщо уважно й старанно опрацьовувати запропоновані завдання, то ви підготуєтесь до дорослого життя, зможете успішно спілкуватися в колективі та родині, з друзями. За допомогою слова ви переконуватимете однолітків, ділитиметеся з ними думками й враженнями, даруватимете тепло близьким і рідним.

Порівняйте два речення, сформульовані різними людьми.

1. Друзі, пропоную випити по чащиці чаю, поласувати неймовірно смачними вишневими рогаликами, а потім прогулятися золотим осіннім парком.

2. Ну що, давайте по чаю, по вкусному рогаліку й погуляємо міжду деревами?

Напевно, усі ви визначили речення із суржиком (мовою «мішанкою»), воно рясніє помилками, бідне на виражальні засоби й надто просте. Без сумніву, саме першого мовця можна назвати справжньою мовою особистістю — з багатим словниковим запасом, умінням висловити думку точно, образно й навіть «смачно».

Вивчення української мови — це цікава мандрівка, у якій будуть труднощі й перемоги, що допоможуть вам стати грамотними громадянами та громадянками нашої Батьківщини.

Успіхів вам!

З повагою — автор

§ 1. ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТІ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА

- 1. Прочитайте біблійну історію про Вавилонську вежу та виконайте завдання.

Після всесвітнього потопу минули сторіччя. Люди знову розселилися по всій землі. І були в них тоді одна мова й однакові слова. Коли це надумали вони створити щось велике. Захотіли побудувати місто, а в ньому — величезну вежу, заввишки аж до неба, щоб увічнити себе. Тоді Господь зійшов подивитися на місто й вежу, які споруджували люди, і сказав:

— Ось один народ, і в нього одна мова — і що люди почали виробляти! Зійтімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не могли зрозуміти одне одного.

І Господь розпорішив людей звідти по всій землі — отож і будівництво своє вони не змогли продовжити. А місто те назвали Вавилоном.

П. Брейгель Старший.
Вавилонська вежа

- A. Через що люди не змогли продовжити будівництво вежі?
- B. Яку роль, на вашу думку, мова відіграє в житті людини й суспільства?

Мова відіграє важливу роль у житті суспільства, адже за її допомогою люди знайомляться, спілкуються, виховують дітей, навчаються, працюють, розважаються та ін. Мова безпосередньо пов'язана з мисленням. Справді, свої думки ми передаємо, використовуючи слова та речення.

Як основний засіб спілкування, мова допомагає людям формувати й висловлювати думки, пізнавати світ та об'єднуватися в родину й суспільство.

Мову в дії називають *мовленням*. Існує чотири *види мовленнєвої діяльності*: *аудіювання, читання, говоріння й письмо*.

Зауважте!

Для спілкування, окрім мови, люди використовують також жести, міміку й позу. Ці засоби більшою мірою передають емоційний стан мовців, допомагають тонше висловити думку. До *немовніх засобів спілкування* також належать звукові та світлові сигнали, символи, дорожні знаки та ін.

Жест — рух тіла, що супроводжує людську мову або замінює її.

Міміка — рухи м'язів обличчя, що виражают внутрішній душевний стан людини.

Пóза — положення тіла.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання в тестовій формі.

Павло запізнився до школи, через це й виправдовується:

— Даруйте, Ігорю Михайловичу, але мама сьогодні проспала.

- Увідповідніть особу та вид мовленнєвої діяльності.

Особа	Вид мовленнєвої діяльності
1 Павло	A слухання
2 Ігор Михайлович	B читання
3 автор цього підручника	C говоріння
4 той/та, хто виконує це завдання	D письмо

3. Прочитайте притчу та виконайте завдання в тестовій формі.

Якось жабенята організували змагання. Переможець мав вилісти на високу вежу. Зібралося багато тварин, які хотіли подивитися турнір і посміялися з учасників. І ось конкурс розпочався. Ніхто не вірив, що жабенята зможуть забратися на вершину вежі. Звідусіль лунало:

— Це занадто складно! Їм ніколи не дістатися вершини!

— У них немає шансів! Вежа дуже висока!

Жабенята почали падати. Тільки одне піднімалося дедалі вище. Доклавши неймовірних зусиль, воно дісталося вершини.

У переможця запитали: «Як це тобі вдалося?» Але чемпіон виявився глухим...

Тож ніколи не слухайте людей, які намагаються передати вам свій пессимізм і поганий настрій. Вони забирають віру у власні сили. Не забувайте про силу ... ! Завжди думайте лише про хороше.

1. Однакове значення мають усі слова, ОКРІМ слова

- A** змагання
B турнір

- B** конкурс
G чемпіон

2. Курсивом у тексті виділено

- A** думку жабеняти-переможця
B висновок-повчання оповідача

- B** роздуми переможених жабенят
G слова глядачів жаб'ячого турніру

3. На місці крапок в останньому абзаці має бути слово

- A** пессимізму
B повчань

- B** м'язів
G слова

Пессимізм — безнадія, зневіра.

Притча — оповідання з повчальним змістом.

4. Прочитайте приказки та прислів'я. Виконайте завдання.

Від слова до діла далека дорога.

Словá ласкаві, та думки лукаві.

Ласкаве слово веселить цілий день.

Слово не стріла, а глибоко ранить.

- A.** Яку приказку можна використати у висновку до притчі про жабенят (вправа 3, с. 5)?

- B.** Поясніть зміст кожного народного вислову одним реченням.

5. Як ви розумієте вислів «Мова — одяг думок»? Проілюструйте свої міркування прикладом із власного життя (кілька речень).

Культура слова

- Матеріал рубрики «Культура слова» можна опрацьовувати як на уроці, так і вдома (на розсуд учителя/учительки).

1. З'ясуйте лексичне значення слів.

Слова **башта** й **вежа** хоч і синоніми, проте вони мають відмінності.

Башта — військова споруда, частина фортеці; верхня обертова частина корпусу танка або броньованого автомобіля.

Вежа — вузька висока технічна конструкція: *телевізійна вежа*.

2. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Вéжа, завéдння, приказký.

6. Згадайте та запишіть етикетні формули — слова, які говорять під час привітання або прощання, коли люди дякують чи просять прощення.

§ 2. УКРАЇНСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

 1. Прочитавши діалог між покупцем і продавчим, виконайте завдання.

- Алло! Добрий день!
- Здравствуйте.
- Чи є зараз у продажу книжка Всеволода Нестайка «В Країні Сонячних Зайчиків»?
- Да.
- Скільки вона коштує?
- Семьдесят шесть гривен.
- A. Якою мовою, на вашу думку, має відповідати продавчина?
- B. Продавчина порушила: а) етичну норму; б) закон; в) етичну норму й закон?

Конституція України

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання й захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»

Стаття 6. Кожен громадянин України зобов'язаний володіти державною мовою.

Стаття 12. Робочою мовою діяльності органів державної влади є державна мова.

Стаття 21. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Стаття 23. Мовою поширення та демонстрування фільмів в Україні є державна мова.

Стаття 24. Телерадіоорганізації здійснюють мовлення державною мовою.

Стаття 30. Мовою обслуговування споживачів в Україні є державна мова.

- 2.** Прочитайте тексти та визначте, про порушення яких статей Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» в них ідеться.

I. В ефірі українських каналів були помічені серіали недержавною мовою. Це викликало обурення в деяких громадян, адже, за офіційними повідомленнями влади, після 16 липня 2021 року всі серіали та фільми повинні мати українське озвучення або дубляж (*Радіо «Свобода»*).

II. У Кривому Розі звільнили співробітницю «Укрпошти», яка відмовлялася на вимогу клієнта використовувати державну мову. На кадрах видно, що працівниця поштового відділення сиділа на робочому місці без маски. Крім того, вона забороняла йому знімати інцидент на камеру та виганяла з приміщення «Укрпошти» (*«Фокус»*).

Дубляж — заміна текстової частини звукового фільму перекладом на іншу мову.

Інцидент — неприємний випадок; непорозуміння.

- 3.** Уявіть, що ви працюєте на радіо. Вам треба озвучити поданий текст. Потренуйтесь виразно його читати та візьміть участь у конкурсі на найкращого диктора / найкращу дикторку.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перші українські слова записано 448 року нашої ери. Тоді візантійський історик Пріск Панікійський перебував на території сучасної України й записав слова *мед* і *страва*.

Найбільше синонімів має слово *бити*. «Короткий словник синонімів української мови» подає їх 45.

У нашій мові є дзеркальні слова та фрази (їх можна читати зліва направо й навпаки), наприклад: *Я несу гусеня; ротатор*.

Найуживанішою в українській абетці є літера «п», саме з неї починається найбільше слів у мові. Найменш уживана — «ф», її використовують переважно в запозичених словах.

Найбільше перекладів серед українських творів має «Заповіт» Т. Шевченка: його перекладено 147-ма мовами народів світу.

- 4.** Прочитайте уривок із вірша та виконайте завдання в тестовій формі.

МОВА

Як паростъ в..ноградної лози,
Пл..кайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Ч..стіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм ж..ттям.

M. Рильський

1. Слово **пильно** (рядок 2) можна замінити на синонім

A брудно	B уважно
B швидко	G сміливо

2. У тексті (рядок 3) **бур'ян** — це

A зарості, що заважають рослині розвиватися
B трав'яниста рослина на необроблюваних землях
C труднощі, що трапляються на життєвому шляху
D суржикові слова, граматичні й інші мовні помилки

3. Літеру **e** пропущено в слові

A в..ноградної	B ч..стіша
C пл..кайте	D ж..ттям

5. Сформулюйте та напишіть кілька порад щодо дотримання мовного закону у сфері обслуговування, використавши ключові слова.

Ключові слова: толерантно, етичні норми, етикетні формули, з повагою, дотримуватися законів.

Толерантно — ставитися терпимо до чиїхось думок, поглядів чи вчинків.

Культура слова

- Не вживайте слово **вірний** зі значенням **правильний**. Відповідь учнів/ учениць на уроці не **вірна**, а **правильна**.

Вірний — той, хто не зраджує; відданий. Отже, **вірний батьківщині, вірний своїй коханій**.

6. Прочитайте вислови про мову та виконайте завдання.

1. Рідна мова не **полова**: її за вітром не розвієш.. (*Нар. тв.*). 2. **Бринит..** — піває наша мова, чарує, тішит.. і п'янит.. (*Олександр Олесь*). 3. Ос..віта — це вид **гігієни**. Пис..мо з помилками — то як невимиті руки чи нечищені зуби (*В. Стус*). 4. Дивуеш..ся дорогоціннос..ті мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, усе крупно, зернисто, як самі **перли** (*М. Гоголь*).

- Перепишіть речення, уставивши на місці крапок, де потрібно, м'який знак.
- Випишіть виділені слова та розкрийте їхнє лексичне значення (за потреби скористайтесь тлумачним словником) (за **зразком**).

Зразок. *Пéрла* — перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках деяких морських і прісноводних молюсків; використовують як коштовну прикрасу.

§ 3. ВІДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Прочитайте текст і виконайте завдання в тестовій формі.

Олег написав повідомлення подрузі. Коли Інна почула звук сповіщення, спеціально дібраний для свого приятеля, то відразу сказала сестрі, що нарешті прийшла довгождана звістка. Сестра пораділа за Інну.

У цьому епізоді є всі види мовленнєвої діяльності, ОКРІМ

A письма

B читання

В говоріння

Г аудіювання

Мóвлення — спілкування між людьми за допомогою мови.

У спілкуванні використовують різні мовні засоби: звуки, інтонацію, слова, речення, текст та ін.

Види мовленнєвої діяльності

аудіювання	говоріння	письмо	читання
------------	-----------	--------	---------

Спілкування буває **усним** (говоріння, слухання) і **письмовим** (письмо, читання).

Спілкування може бути **монологічним** і **діалогічним**.

Різновиди спілкування

монолог	діалог
висловлювання однієї особи	розмова двох осіб

Висловлювання учасників або учасниць діалогу називають **рéпліками**.

Спілкування відбувається з певною метою. **Метою спілкування** є те, що

вам потрібно з'ясувати, повідомити, до чого треба спонукати когось та ін.

Адресáт/адресáтка — той/та, до кого звертаються під час спілкування.

2. Прочитайте оповідання та виконайте завдання в тестовій формі.

ЗАКОХАНІ

Я сиділа за столом перед вікном і писала. Букви були вкрай неслухняними й танцювали в різні боки. Мене весь час щось відволікало. То машина проїде та голосно засигналить, то собаки загавкають з якогось переляку...

Я поглянула у вікно: на поручні нашого балкона сіло двоє голубів. Чомусь я відразу зрозуміла, що вони пара. Дівчинка трохи менша, світло-сірень-

ка, із золотавим блискучим відливом на шиї. Хлопчик був більшим, темного забарвлення, але зі світлими крилами.

Можете не вірити, але голубкі про щось розмовляли. Це було настільки добре видно, що мені здавалося, що я от-от почну розуміти їхню мову. Він щось воркує — вона уважно слухає, схиливши голову. Вислухає — відповідає, і тепер уже його черга дослухатися до слів красуні. Поговоривши, голубкі торкнулися дзьобиками.

— Не може бути! Вони цілується! — прошепотіла я, боячись спокоханих.

Обережно злізла зі стільця, побігла до мами в кімнату:

— Мамо, мамо! У нас на балконі закохані цілується!

— Що?

Мама колихала молодшого брата, але від моїх слів підвелася й мерцій побігла в мою кімнату. Уже за мить ми разом стояли біля вікна.

На жаль, балкон був порожнім. Від пари закоханих не залишилося і пір'їнки. Напевно, вони вирішили, що й так забагато мені розповіли. Однак тепер я точно знаю: птахи вміють розповідати справжні історії! Треба лише навчитися їх слухати... (*За Л. Щегловою*).

1. У тексті є всі види мовленнєвої діяльності, ОКРІМ

A письма

B читання

C говоріння

D аудіювання

2. Правильним є твердження

- A** в оповіданні використано дві репліки
- B** адресатами в розмові дівчинки є голуби
- C** усе оповідання написано у формі монологу
- D** у тексті наявний фрагмент усного мовлення

3. В останньому реченні йдеться про

A письмо

B говоріння

C читання

D аудіювання

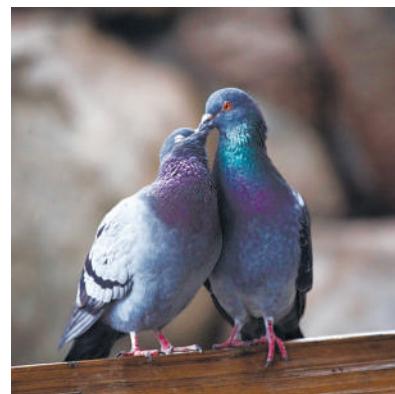
До речі...

Є слова, що здатні давати зелене світло в різних життєвих ситуаціях. Їх називають етикетними формулами: *Будь ласка!* *Перепрошую!* *Радий тебе бачити!* *Вибачте!* *Будьте здорові!* *Доброго ранку!* *Добрий день!* *Добрий вечір!* *Добраніч!* та ін. Не забувайте: спілкування буде приємним, якщо співрозмовники/співрозмовниці доброзичливі, увічливі, привітні, уважні, стримані й тактовні.

Тактівний — той, хто володіє почуттям міри й такту.

Такт — культурна поведінка, уважне ставлення до когось.

Спілкування між людьми відбувається за певних умов — це так звана **ситуація спілкування**. З огляду на це вам треба враховувати:

- за яких обставин — *офіційних* чи *неофіційних* — відбуватиметься розмова;
- з ким будете спілкуватися (*адресат/адресатка* вашого мовлення);
- навіщо вам ця розмова (*мета спілкування*);
- про що будете говорити (*тема й головна думка*).

Поміркуйте!

За яких обставин (офіційних чи неофіційних) може відбуватися спілкування в поданих ситуаціях?

- ◆ Супермаркет;
- ◆ день народження брата;
- ◆ пікнік зі своєю родиною;
- ◆ спортзал;
- ◆ кінотеатр.

3. Складіть усний діалог за однією із ситуацій спілкування (*не менше п'яти реплік від кожного/кожної участника/учасниці діалогу*).

- Вам дали завдання вирвати бур'ян на шкільній клумбі й полити квіти. Ваші однокласники й однокласниці хочуть перекласти на вас усю роботу. Переконайте їх узяти участь в облагородженні шкільної клумби.
- Вам треба домовитися про розподіл ролей в інсценізації казки про Колобка для вихованців/вихованок дитсадка. Виберіть, хто з учнів/учениць вашого класу та яку роль у ній зіграє. Під час розмови намагайтесь пояснити свій вибір.

4. Заповніть у зошиті бланк за розіграним у класі діалогом (*вправа 3*).

Діалог

між _____ та _____
(ім'я та прізвище) *(ім'я та прізвище)*

1. Мій адресат / моя адресатка: _____.
2. Мета спілкування: _____.
3. Ситуація спілкування: _____.
4. Вид мовленнєвої діяльності: _____.
5. Форма спілкування (усна чи письмова): _____.

ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО (повторення)

ВИ ПРИГАДАЄТЕ, ЩО ТАКЕ:

- текст, речення, слово;
- заголовок тексту;
- тема тексту;
- головна думка тексту;
- мікротекст;
- абзац;
- ключові слова;
- розповідь, опис, роздум.

ВИ ПОТРЕNUЄТЕСЯ:

- добирати заголовок до тексту;
- інтонувати різні за метою висловлювання речення;
- визначати тему й головну думку тексту;
- складати простий план до тексту;
- усно переказувати текст, що містить опис предмета.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 4–5. ТЕКСТ. ЗАГОЛОВОК ТЕКСТУ

1. Прочитайте записи в колонках і виконайте завдання.

А, безшумно, в, вона, гризун, густий, давати, зарості, звук, здобич, змога, найтонший, літати, майже, могти, на, подавати, полювати, сипуха, уміння, ховатися, це, чути, що, який.

А полює вона на гризунів, що ховаються в густих заростях. Сипуха може літати майже безшумно. Це вміння дає їй змогу чути найтонші звуки, які подає здобич. А полює вона на гризунів, що ховаються в густих заростях.

Сипуха може літати майже безшумно. Це вміння дає їй змогу чути найтонші звуки, які подає здобич. А полює вона на гризунів, що ховаються в густих заростях.

- A. У якій колонці записано текст?
Б. За якими ознаками ви визначили текст?

Текст — це група речень, об'єднаних за змістом і граматично. Змістову єдність тексту забезпечує наявність у ньому теми й головної думки.

Тéма тéксту — те, про що в ньому йдеться (*відомості про сипуху*).

Головнá думка тéксту — те, чого текст навчає читача/читачку, що автор чи авторка хотів/хотіла ним донести (*чому сипуха безшумно літає, що їй це дає*).

Граматичний зв'язок полягає в розташуванні речень у певній послідовності. Читаючи перше речення другої колонки, ми не розуміємо, хто така *вона*. Отже, це речення треба переставити, як це зроблено в третій колонці.

Зв'язок між реченнями тексту виявляється й у дотриманні граматичних форм окремих слів. Виділене слово *йому* (у другій колонці) треба замінити на займенник жіночого роду *їй*, щоб вийшов зв'язний текст (*сипуха — вона, сипусі — їй*).

Речення в тексті поєднуються інтонаційно.

Заголовок тéксту стисло передає його тему або головну думку.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

У віддаленій перспективі в таких пернатих можуть сформуватися так звані «крила ангела», що стирчать у горизонтальній площині, а не обтічно лежать на тілі. Більшість птахів із цією вадою не вміють літати.

Хліб — шкідлива їжа для диких водоплавних птахів, що не має ніякої поживної цінності, окрім калорій. Постійне підгодовування хлібом змушує їх покладатися на людину як на джерело корму, а не на свій природний раціон. Отже, хлібна дієта — це легкий доступ птахів до нездорового раціону, унаслідок якого вони недоотримують поживні речовини.

Треба пам'ятати: якщо ми перестанемо підгодовувати водоплавних птахів хлібом, вони не зникнуть. Родини й надалі зможуть відвідувати міські водойми, щоб спостерігати за качками й лебедями (*Із часопису*).

- A.** Відновіть текст, переставивши місцями абзаци (*усно*).
- B.** Визначте тему та головну думку відновленого тексту (*усно*).
- B.** Доберіть і запишіть два заголовки так, щоб перший передавав тему тексту, а другий — його головну думку.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Пернаті, що мають це ім..я, дуже своєрідно добувають їжу. Людина здавна уважно спостерігала за зовнішністю та поведінкою птахів. Саме завдяки цьому за одним із них закріпилася назва «косар». Така поведінка нагадує рухи косар..я, який водить держаком кося з боку в бік, викошуючи духм..яну траву на лузі. Птахи збираються на мілководді й ходять там, зануривши дзьоб у воду та рухаючи ним то в один бік, то в інший (*I. Землянських*).

- Відновіть текст, переставивши речення в правильній послідовності.
- Доберіть заголовок.
- Запишіть відновлений текст із заголовком, уставивши, де потрібно, пропущені букви й знаки.

Будова тексту

Зазвичай текст складається з трьох частин:

- *початок* (інформація, про що буде текст);
- *основна частина* (детальне розкриття теми);
- *кінцівка* (підсумок висловленого).

Мікротема

Щоб розкрити головну думку тексту, автори й авторки поступово переходять від однієї частини теми до іншої. Частину загальної теми тексту називають *мікротемою*. Кількість мікротем залежить від складності й обсягу тексту. У тексті про водоплавних птахів (*вправа 2*) усього три мікротеми: про шкідливість хліба, яким годують пернатих; про хворобу птахів («крила ангела»); про пораду не годувати їх борошняними виробами.

Абзац

Здебільшого мікротему розкривають кілька речень (іноді — одне), їх об'єднують в *абзац*. Кожний абзац записують із нового рядка.

У кожному абзаці є *ключові слова* — головні слова для розуміння змісту мікротеми. У першій мікротемі тексту про годування птахів (*вправа 2*) ключовими є слова: *хліб, шкідлива їжа, птахи*.

4. Прочитайте легенду та виконайте завдання в тестовій формі.

У селі знайшли лелеку з поламаним крилом, вийходили його, а потім випустили.

Якось у людей загорілася хата, а в ній було двоє маленьких хлоп'ят. У цей час над хатою пролітав урятований лелека. Він кинувся у відчинене вікно й визволив хлопчиків. Птах попік ноги та дзьоб, які стали кривавими.

Відтоді в лелеки червоні ноги й дзьоб, а крила чорні. Господарі віддячили птахові, прилаштувавши на ясені колесо від воза, щоб він завжди був поруч із ними й виводив малят. З того часу в народі з'явилося повір'я: якщо на хаті лелека звиває гніздо, то в ній буде лад.

 Ясен, ясень — дерево родини маслинових із перистим листям і міцною деревиною, з якої виготовляють різні вироби.

O. Безсмертна. Лелеки

1. У цьому тексті мікротем

- A** одна
B дві

- B** три
G чотири

2. У кінцівці тексту є ключові слова

- A** поламаним крилом, вийходили
B червоні ноги, крила чорні
V двоє хлоп'ят, урятований лелека
G відчинене вікно, кривавими

3. Заголовком до тексту може бути слово

- A** пожежа
B хлоп'ята

- B** лелека
G крила

До речі...

Лелеку в народі називають по-різному: бусол, бусел, бусько, бузько, бусьок, бузьок, боцион, гайстер, черногуз. А як у вашій місцевості називають цього птаха?

Зauważте!

Щоб скласти план тексту, треба визначити в ньому мікротеми та стисло їх сформулювати. Ці стислі формулювання й будуть пунктами простого плану.

5. Складіть і запишіть план тексту про лелеку (вправа 4). Перекажіть легенду за складеним планом (усно).

Культура слова

1. Розрізняйте за значенням слова *деревіна* та *деревинá*.

Деревіна — те саме, що дерево, багаторічна рослина з твердим стовбуrom і гіллям, що утворює корону.

Деревинá — тверда тканина між корою та серцевиною, що становить основну масу деревніх або кущових рослин.

2. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
приймати участь
користуватися авторитетом
під час їжі

ПРАВИЛЬНО
брати участь
мати авторитет
під час їди

6. 1. Прочитайте абзаци, позначені фігурами, і виконайте завдання.

Давно це було. Ще тоді, коли земля України не знала біди й злигоднів, а її співучий народ мирно сіяв хліб і радо зустрічав кожного, хто приходив із добром. Ця родюча земля з луками зеленими, лісами багатими, річками синіми, людьми сильними приваблювала чужинців. Вороги несли із собою горе та сліози, забираючи в полон хлопчиків, щоб виростали вони слухняними рабами.

- Принишки й боязкі хлопчики тулилися до своєї матері Любави, що привела їх до Ясновидиці. Сива бабуня мовила слова заклинання — і діти перетворилися на прекрасні квіти, які огорнули ноги Любави. Вони були чорнобровими й кароокими, як і хлопчики. «Залишайтесь коло матері!», — мовила старенька. Не знала Ясновидиця, що це будуть її останні слова. Чужинські мечі порубали всіх.
- Якось до поселення підходили вороги. Матері, щоб не віддати дітей чужинцям, шукали рятунку в бабі Ясновидиці, яка зналася на чаraphах.
- ▲ Так і зостались в Україні хата, мати й чорнобривці як одне ціле. Немає України без білої хати та чорнобривців, що милують материнське серце до сивих морозів.

A. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Щоб отримати текст, абзаци треба розмістити в такій послідовності

A

B

2. Мікротема про наміри ворогів позначено

A

B

3. Текстові відповідає заголовок

A Ясновидиця
Б Любава

B хлопчики
Г чорнобривці

- Б. Випишіть із кінцівки легенди іменники й дієслова.

2. Виконайте завдання за текстом легенди з попередньої вправи.

- A. Знайдіть і випишіть ключові слова з кінцівки легенди.
Б. Складіть і запишіть простий план тексту.

O. Войтко. Чорнобривців
насіяла мати

§ 6-7. ПОДІЛ ТЕКСТУ НА РЕЧЕННЯ. ІНТОНАЦІЯ РЕЧЕНЬ

- 1. Прочитайте байку та виконайте завдання.

СОБАКА ЗІ ШМАТКОМ М'ЯСА

Собака зі шматком м'яса в зубах переходив убрід річку побачивши у воді свою тінь, він вирішив, що там — інший пес, у якого ще більший шматок м'яса тому-то собака кинув своє м'ясо й метнувся, щоб відібрати поживу та сталося так, що він позбувся свого й іншого не відібрав одне було недосяжне, бо його не існувало, а друге попливло за водою ця байка про зажерливу людину (*Езоп*).

- A.** Поділіть текст на речення, визначивши місця, де має стояти крапка.
- B.** За яким принципом ви визначали межі речень?

Текст поділяють на речення, щоб відокремити одну думку від іншої. У кінці речення треба ставити розділовий знак: крапку, три крапки (крапкі), знак оклику чи знак питання.

Крапку ставлять у кінці розповідного або спонукального речення, якщо воно вимовлене без окличної інтонації.

Три крапки (крапки) позначають перервану або незавершену думку.

Знак питання використовують у питальних реченнях.

Підвищенню емоційності передають за допомогою **знаку оклику**.

■ До речі... **Заголовок** — це також речення. **Запам'ятайте!** Після заголовків і на вивісках крапку не ставимо.

- 2.** Прочитайте текст і виконайте завдання.

«Хатіко. Вірний друг» — кінофільм, знятий за правдивою історією, що сталася в Японії сто років тому господар назвав нового чотириногого вихованця Хатіко (японською — Восьмий) підрісши, Хаті став щодня супроводжувати свого господаря, викладача університету Паркера, до вокзалу там він його й зустрічав потім чоловік несподівано помер під час лекції того дня відданий Хатіко не дочекався повернення свого старшого друга незважаючи на це, він протягом дев'яти років щовечора, о 17:00, приходив на вокзал зустрічати хазяїна й чекав його до останнього поїзда, доки не помер від старості родичі Паркера кілька разів намагалися дати прихисток Хаті, проте

собака все одно тікав на те місце, де чекав господаря (*O. Науменко*).

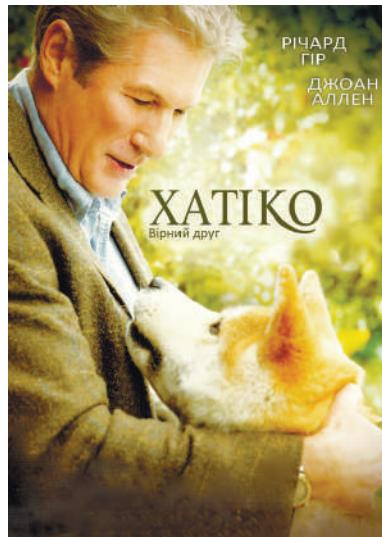
- Поділіть текст на речення, визначивши місця, де пропущено крапку (усно).
- Поділіть текст на абзаци (усно).

3. Прочитайте анекдот і виконайте завдання.

Чоловік продає собаку Покупець запитує:

- Він здоровий
- Здоровий
- Розумний
- Розумний
- Вірний
- Не те слово Я вже вп'яте його продаю

- Перепишіть анекдот, розставивши в кінці речень відповідні розділові знаки (крапка, знак питання, знак оклику).
- Чи варто купувати домашнього улюблена, щоб потім його продати? Висловте свої міркування кількома реченнями (усно).

Розповідне речення вимовляють рівною інтонацією, наголошуючи найважливіші слова (ключові слова). У кінці речення темп читання уповільнюють, указуючи цим на завершеність думки. Наприклад: *Скульптор Андо вилішив Хатіко в бронзі й перед станцією Сібуя встановив пам'ятник*. У реченні виокремлено ключові слова, останнє з яких читаємо, трохи уповільнюючи темп.

Якщо розповідне речення окличне, то його промовляють більш емоційно (пристрасно, піднесено, урочисто, з притиском у голосі та ін.) і трохи голосніше. Наприклад: *Моя мрія збулася! Батьки подарували мені чихуа-хуа!! Ура!!!* Щоб передати підвищену (порівняно зі звичайною) окличну інтонацію, використовують два й навіть три знаки оклику, як у поданих вище реченнях.

У питальних реченнях інтонаційно треба виокремлювати слово, що вказує на предмет, явище, дію, час, місце, якими цікавляться. Наприклад: *Коли ви мені купите мопса?* (час). *Ти вже вигуляла Сірка?* (дія).

4. Прочитайте про себе початок народної казки та виконайте завдання.

ЯК СОБАКА ЗНАЙШОВ СОБІ ГОСПОДАРЯ

Собаки довго жили так, як і досі ще живуть вовки, аж поки не народився такий собака, якому не сподобалося вільне собаче життя. Набридло йому блукати самому, шукаючи їжу, і повсякчас боятися дужчих від себе.

Довго він думав, як йому змінити своє життя, і надумав стати за наймита до найдужчого звіра. Якось він іде собі, коли зустрічає свого найближчого родича — великого, дужого та злого вовка.

— Куди йдеш, собако? — питає вовк.

— Та оце шукаю собі господаря. Може, ти наймеш?

Вовк погодився, і собака пішов за ним.

Ішли вони, ішли, аж дивиться собака: підняв вовк носа, понюхав повітря та швиденько звернув зі стежки в кущі, серед яких почав потихеньку пролазити далі.

— Що з тобою, господарю? Чого ти злякався?

— Хіба не бачиш? Он ведмідь стоїть, а він і тебе, і мене з'їсти може!

Побачив собака, що ведмідь дужчий за вовка, та й вирішив іти проситися в найми до ведмедя. Кинув вовка й пішов. Ведмідь охоче прийняв собаку за наймита та й каже:

— Ходімо до череди, візьму я собі корову; обидва добре наїмося!

Як тільки почали вони до череди підходити, аж там страшений заколот; корови ревуть і тікають хто куди...

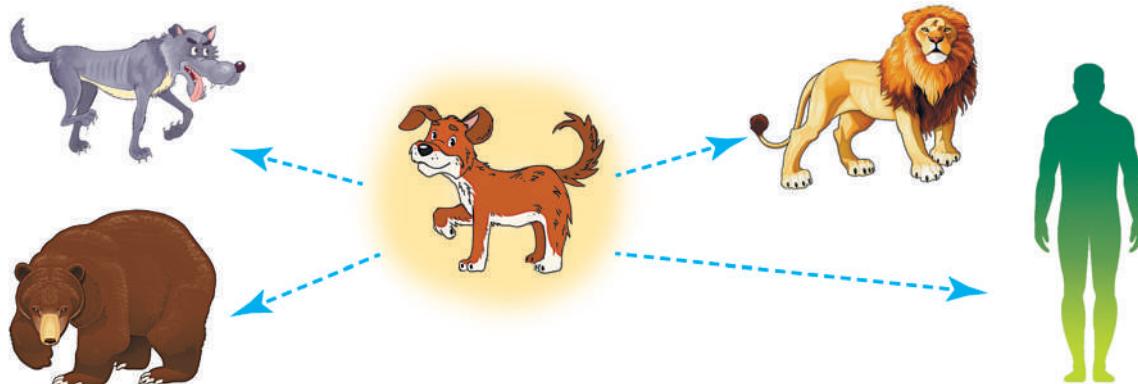
A. Підготуйтесь до виразного читання тексту з відповідним іntonуванням речень.

- Визначте ключові слова, які треба іントонаційно виокремити;
- охарактеризуйте особливості іntonування окличних і питальних речень.

B. Візьміть участь у конкурсі на виразне читання казки за ролями.

5. Згадайте продовження народної казки «Як собака знайшов собі господаря» або спрогнозуйте, як далі розгортається в ній події. Розкажіть продовження казки, грамотно іntonуючи неокличні, окличні й питальні речення.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Крапкý, пам'яткý, приказкý.

2. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
сто років тому назад	сто років тому
не дивлячись на труднощі	незважаючи на (попри) труднощі
кумедна собака	кумедний собака

6. 1. Прочитайте легенду та виконайте завдання.

Колись собаки написали листа Папі Римському нести конверт до Рима їм довелося через воду тримати в лапі листа й одночасно пливти не можна, бо він намокне от вони найняли кота, щоб той сидів у собаки на спині й тримав листа кота попередили: якщо він замочить кореспонденцію, то собаки його розірвуть.

Мандрівка розпочалася пропливши якусь відстань, пес запитав у кота, чи той не випустив конверт, щоб даремно не везти пасажира на сушу урешті-решт зауважив: «Якщо будеш мовчати, то вкину тебе у воду» кіт злякався й відповів, що лист є а конверт у той момент упав у воду й намок пес розсердився та кинув кота у воду.

З того часу й пішла ворожнеча між собакою і котом.

A. Перепишіть текст, відділяючи речення одне від одного крапкою і великою літерою.

B. Доберіть і запишіть заголовок.

2. Прочитайте анекдоти та виконайте завдання.

***

— Як звати вашого кота
— Удень чи о п'ятій ранку

***

— Мамо, глянь, яке кумедне кошеня Купи мені такого
— А ти будеш за ним доглядати
— А ти мені дорослого купи

***

— Яка з тварин, на вашу думку, розумніша — кішка чи собака
— Звичайно ж, кішка Скажіть, ви коли-небудь бачили котів, які тягають санки засніженою тундрою

A. Перепишіть анекдоти й розставте в кінці речень потрібні розділові знаки (крапка, знак питання, знак оклику).

B. Потренуйтесь правильно інтонувати речення.

§ 8. ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

1. Прочитайте текст і виконайте завдання в тестовій формі.

Баба Килина пишалася своїм городом, на якому рясно росли кущі барвінку. Здавалося, що він і взимку зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким і лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивилися на тебе довірливо. Баба гнівалася, коли зривали барвінковий цвіт (*За Є. Гуцалом*).

1. До тексту можна поставити загальне питання

A що відбувається?   **B** який?   **C** чому?

2. У тексті

A розказано про подію   **B** подано ознаки предмета
B висловлено роздуми

3. У тексті описано

A бабу Килину   **B** барвінок   **C** очі

Опис — висловлення, у якому описано ознаки предмета. У тексті-описі можуть бути як ознаки всього предмета, так і його частин. До опису можна поставити питання **який?** **яка?** **яке?** **які?**

Зазвичай опис має таку будову:

- **вступ** (інформація про предмет, який будуть описувати);
- **основна частина**: колір, форма, розмір, матеріал предмета, запах та ін.;
- **кінцівка**: враження від предмета, оцінка предмета.

Оцінку предмету дають здебільшого в текстах художнього стилю.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання (усно).

ЗОЛОТА ПЕКТОРАЛЬ

Золота пектораль затъмарила всі раніше відомі ювелірні прикраси. Її знайшов український археолог і поет Борис Мозолевський. Це сталося на

початку сімдесятих років минулого століття. Яка ж вона, пектораль, що змусила весь світ заговорити про неї?

Місяцеподібна чоловіча нагрудна прикраса складається з трьох ярусів, чітко відділених один від одного товстими витими канатиками.

Головним сюжетом прикраси є центральна сцена верхнього ярусу, де двоє чоловіків, розтягнувши на руках шкуру, готуються до якогось тайнства. З обох боків від центральної сцени, серед корів із телятами, овечок і кобилиць, зображені молодих скіфських слуг. Один із них доїть овечку.

Майстер використав витончений орнамент. Зарості в середній частині пекторалі підкреслено величими квітами, оздобленими блакитною емаллю та скульптурними фігурками птахів.

На нижньому ярусі прикраси показано різні сцени з тваринами. У центрі композиції — три пари істот з орлиними головами й тулубом лева, далі з двох боків — лев і левиця. Художник зобразив і погоню собаки за зайцем, і дві пари степових коників, що символізують давній світ і спокій.

Загалом пекторалі властиві невимушена врівноваженість, художня цілісність і досконалість композиції (*За М. Русяєвою*).

- Поділіть текст на три частини: вступ, основну частину, кінцівку.
- Знайдіть у тексті ознаки всього предмета й ознаки його частин.

■ До речі... **Загадка** — прихований опис предмета. Саме за прикметними ознаками — колір, розмір, запах, матеріал — упізнають предмет.

3. Прочитайте загадки та виконайте завдання.

- Сірий, ікластий, хоче вівцю вкрасти.
- Золоте сховалося, а срібне показалося.
- На яке дерево сідає ворона під час дощу?
- У воді купалася, а сухою зосталася.
- Лежало, поки лежалося, а як припекло, то й сліду не зосталося.

- Відгадайте загадки.
- Складіть і запишіть загадки з прихованим описом мобільного телефона, книжки й рукавичок.

■ Зauważте! Описи предметів створюють у науковому та художньому стилях. У науковому стилі подають точні відомості про предмет (вага, колір, матеріал,

Пектораль із Товстої Могили.
IV ст. до н. е.

розмір, форма та ін.), для опису використовують слова в прямому значенні. У художніх описах висловлюють своє ставлення до предмета, дають йому оцінку, для цього вживають слова в переносному значенні (епітети, порівняння та ін.).

- Порівняйте два описи в різних стилях.

Науковий стиль	Художній стиль
Пролісок дволистий (<i>Scilla bifolia</i>) — рослина з родини холодкових. Стебло безлистое, циліндричне, голе, квітконосне (6–20 см заввишки), з підземною цибулиною. Рослина має два, рідко три прикореневі листки. Квітка правильна, роздільнопелюсткова. Оцвітина проста, віночкоподібна, складається із шести блакитних пелюсток.	Ледве навесні сходить сніг та оголюється земля, піднімають свої голівки до сонця проліски. Це маленькі яскраво-сині або сіжно-блілі квіточки, як дзвіночки, нахилені додолу. Проліски ростуть у лісах, про що дізнаємося з їхньої назви. Вони красиві, яскраві, не бояться холодів. Ці квіти першими сповіщають про прихід весни. Як можна не любити цю красу??!

4. Прочитайте текст і доведіть, що його написано в художньому стилі.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь подібні до круглих кобз, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, припорошене живим пилом, проросле пелюстками, світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою (За Є. Гуцалом).

5. Опишіть у науковому стилі один із предметів, що є у вашому класі (дошка, ваза, лампа та ін.) (усно).

6. Складіть і запишіть рекламний текст-опис одного із запропонованих товарів (три–п'ять речень) (за зразком).

Шоколад «Горіхова насолода», книжка «500 кулінарних шедеврів», мобільний телефон, набір олівців «Веселка», сонцезахисні окуляри.

Зразок. Ти не зможеш пропустити ці кросівки! Вони зухвалі, технологічні, мають сучасний дизайн і чудову амортизацію. Незвичайні лінії та вставки. У цієї пари спортивного взуття текстильний верх, підкладка із синтетичних матеріалів, гумова підошва.

§ 9. СЛОВО ЯК КОМПОНЕНТ РЕЧЕННЯ

 1. Прочитайте записи та виконайте завдання.

Сестра, попросити, я, заварити, зелений, чай, із, квіти, жасмин.

Сестра попросила мене заварити зелений чай із квітами жасмину.

Сестра попросила мене заварити зелений телефон із квітами жасмину.

A. У яких колонках записано речення?

B. Яку помилку допущено в реченні третьої колонки?

Речення складаються зі слів, пов'язаних між собою **за змістом і граматично**.

Запис, що в першій колонці, містить слова, між якими немає граматичного зв'язку, тому його не можна вважати реченням. Це набір слів. Усі слова третьої колонки пов'язані граматично, але не всі вони можуть поєднуватися за змістом (навряд чи хтось додумается заварювати *телефон* та ще й *із квітами жасмину*). Слова поєднуються **граматично** за допомогою закінчень або прийменників і закінчень, наприклад: *цикавий*, книжка → цікава книжка, *із цікавою книжкою*.

2. Прочитайте слова та виконайте завдання.

Жінки, здебільшого, дарувати, троянди, а, чоловіки, гвоздики.

A. Змініть форми слів так, щоб вийшло речення. Прочитайте його.

B. У якому з поданих речень допущено змістову помилку?

- Жінки здебільшого дарують троянди, а чоловіки — гвоздики.
- Жінкам здебільшого дарують троянди, а чоловікам — гвоздики.

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Венерина мухоловка — рослина-хищак. Вона ловить комах і павуки. Для цього в неї є спеціальна пристосування — пастки, які легко й швидко закриваються, як тільки комаха до них торкнеться. Мухоловка росте в болотистих регіонах Сполучених Штатах Америки. Останнім часом її вирощують як кімнатна рослини.

A. Доберіть до тексту заголовок.

- Б.** Знайдіть місця, у яких порушено граматичний зв'язок між словами.
Запишіть текст, виправивши помилки.

4. Прочитайте легенду та виконайте завдання в тестовій формі.

Якось небо дорікнуло хлібним колоскам: мовляв, усе, що є на землі, завдячує йому. Квіти посилають небові аромат, ліси — таємничий шептіт, птахи — спів; тільки колосся не дякує йому, хоча небо напуває його коріння життєдайним дощем.

— Навпаки, ми дуже вдячні тобі, — сказали колоски, — адже прикрашаємо землю морем зéлені. Ми по-інакшому не можемо висловити свою прихильність. Допоможи нам — і ми завжди будемо тобі вдячні.

— Гаразд, — відповіло небо. — Якщо ви не можете піднятися до мене, я прийду до вас.

І небо наказало землі виростити серед колосків своїх посланців — сині квітки. Відтоді стебла хлібних злаків від кожного подиху вітру нахиляються до волошок, нашіпуючи їм ніжні слова любові.

1. Цьому тексту відповідає назва «Легенда про ...»

А дощі

Б небо

В колоски

Г волошки

2. Ключовими словами тексту є

А колосся, небо, волошки

В посланці, земля, аромат

Б напуває, висловити, допоможи

Г таємничий, життєдайний, синій

3. Ніжні слова любові нашіпують

А ліси

Б птахи

В колоски

Г волошки

5. Ще раз прочитайте легенду про волошки й перекажіть її (усно).

(До речі...)

Волошку також називають **блавáтом**. Це слово має два значення:
1) те саме, що волошка; 2) шовкові тканини блакитного кольору.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Зáвжди, пасткý, шовкóвий.

6. Змініть форми слів так, щоб вийшли приказки. Запишіть їх.

1. Ложка, море, не, вичерпати. 2. Немає, дим, без, вогонь. 3. Тихий, вода, береги, рвати. 4. Сорока, на, хвіст, принесла. 5. Баба, з, віз, кобила, легше.

§ 10. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

1. Прочитайте діалог між братом і молодшою сестрою та виконайте завдання.

— На вулиці посіріло, зірвався вітер, мабуть, зараз піде дощ!
— Піде?! А хіба дощ може ходити?

- A.** Через яке слово сестра не зрозуміла брата?
B. Яка причина непорозуміння?

Лексичне значення — це те, що означає слово. Наприклад, лексичне значення слова *дощ* — різновид опадів, що випадають із хмар краплинами води.

Лексичне значення слів можна з'ясувати за *тлумачним словником*. Слова бувають **однозначні** та **багатозначні**. Наприклад, слово *годинник* однозначне, адже воно означає лише прилад для вимірювання часу протягом доби. А слово *йти* багатозначне, бо має багато значень. 1. Ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі: *ідуть футболісти*.

2. Брати шлюб: *вийшла заміж*.
3. Минати, проходити: *день пройшов*.
4. Падати зверху, літися (про дощ, сніг): *другий день іде сніг* та ін.

2. Прочитайте речення, вибравши з дужок потрібні слова.

1. (Грати, ґрати) пропускали сонячне проміння, що падало на землю тоненькими (смужками, стрічками). 2. Я (люблю, кохаю) ряжанку, а мій кіт — молоко. 3. Ці пігулки треба вживати тричі на день після (їжі, їди). 4. Коли (відчинили, відкрили) двері, кімната стала наповнюватися свіжим повітрям. 5. (Розгорніть, розкрийте) зошит і виконайте письмове завдання (*O. Травнєвий*).

Перше значення в тлумачних словниках **пряме**, решта — **переносні**. Ось чому молодша сестра (*вправа 1*) неправильно зрозуміла брата: вона сприйняла слово *піде* в прямому значенні, а брат ужив його в переносному. Переносне значення вторинне, воно виникає на основі прямого.

- 3.** Випишіть словосполучення, у яких прикметник ужито в переносному значенні.

Гострий ніж, гостре слово; тепла зустріч, тепла подушка; черства душа, черстивий хліб; гаряча путівка, гаряча каструлля; залізні ґрати, залізний характер.

- 4.** Прочитайте текст і виконайте завдання.

СТАРИЙ ПЕС

Був у чоловіка вірний друг — пес. Багато літ сторожував він добро свого господаря.

Минули роки, пес постарів, став погано бачити. І якось одного літнього дня він не впізнав господаря. Коли той повернувся з поля, собака вибіг зі своєї будки, загавкав, мов на чужого. Господар здивувався:

— То ти вже не впізнаєш мене?

Пес винувато крутив хвостом. Він ткнувся носом у ногу господаря й ніжно заскавчав. Йому хотілося сказати: «Пробач мені. Я сам не знаю, як це сталося, що не впізнав тебе».

Через кілька днів чоловік приніс звідкись мале цуценя й поставив поруч із псовою будкою ще одну, малу.

— Живи тут, — сказав цуцикові. — Щоб тобі одному не було сумно, — і ласково поплескав старого пса по спині.

Потім повернувся, тихо зітхнув і пішов. Пес не міг зітхнути, він жалібно заскавчав.

А на траві грався та перекидався малий цуцик (*За В. Сухомлинським*).

A. Визначте в тексті зacin, основну частину й кінцівку.

B. Випишіть із тексту ключові слова.

Культура слова

- Слова **удача** і **вдача** мають різні лексичні значення.

Вдача — це характер людини (*людина доброї вдачі*).

Удача — успіх (*бажаю тобі удачі*).

- 5.** Перепишіть текст, уставивши на місці пропуску слова з довідки.

Чому виникає позіхання та чим воно ... для організму? Позіхання пов'язане з потребами головного мозку. Для нормальної роботи йому потрібна певна ... кисню. Якщо мозок відчуває його дефіцит, то посилає ... організму, який реагує на це позіханням. Зазвичай позіхання триває 6 секунд і поліпшує ... . Тому якщо хочеться позіхнути, не треба себе стримувати, але не забувайте, позіхаючи, прикривати ... рукою (*Н. Гавриленко*).

Довідка: сигнал, рот, корисне, кількість, настрій.

§ 11–12. СЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

1. Прочитайте слова в колонках і виконайте завдання.

синь добро голова	синій добрій головний	синіти добрішати головувати
-------------------------	-----------------------------	-----------------------------------

- A.** За яким принципом слова записано в колонках?
- Б.** Визначте, до яких частин мови вони належать. За потреби скористайтесь матеріалом із форзаців.
- 2.** Опрацювавши таблиці «Іменник» і «Прикметник» (див. форзац 1) і прочитавши текст, виконайте завдання.

Книжка — наш давній друг. Саме завдяки їй людина цікавиться сюжетом, переймається життям літературних персонажів, забуваючи на певний час про власні проблеми. Ясна річ, вона не зможе потримати нас за руку або витерти сльози, коли ми засмучені. Однак є щось таке, що дає змогу нам відчувати зв'язок з іншими людьми під час читання. Кожна людина засвоює прочитане по-різному. Ми у своїй уяві створюємо неповторні образи, аналізуючи попередній життєвий досвід. Адже слово або словосполучення можуть викликати певні асоціації — смаку, кольору тощо. Навіть голос персонажів, читаючи їхню пряму мову, ми моделюємо кожний по-своєму (*За О. Сокур*).

- A.** Випишіть іменники, при яких немає прикметників, і виділіть у них закінчення (за зразком).

Зразок. Книжка, книжці, людини ... .

- Б.** Випишіть у колонку словосполучення іменників із прикметниками. Визначте рід, відмінок, число й запишіть їх (за зразком).

Зразок. Давній друг — ч. р., Н. в., одн.

Походження термінів «прийменник» і «сполучник» «прозоре».

Приймénниками називають службові слова, що стоять при іменниках або при займенниках: *у книжці, з книжкою, у ній, з нею* (при іменнику → прийменник).

Сполу́чники сполучають однорідні члени речення та частини складного речення: *казки й легенди; Приказка навчає мудрості, а загадка розвиває мислення* (сполучає → сполучник).

Решта службових слів — **часткі**. Вони додають словам відтінків (*навіть я встиг, саме він, знав же, майже дочитав*); надають заперечного значення (*не буду, ні з ким, ані в кого*); за допомогою них також утворюють граматичні форми слів (*хай читають, читала б*).

3. Перепишіть приказки та виконайте завдання.

1. Книжка — порадник і друг, частіше бери її до рук. 2. Інший очима по книжці водить, а розум у нього стороною ходить. 3. Книжка корисна, коли її читають. 4. Книжка — маленьке віконце, а через нього весь світ видно. 5. Хто книжку читає, той і розум має (*Nar. тв.*).

- A.** Знайдіть займенники й надпишіть їхній відмінок.
- B.** Підкресліть службові слова однією рискою.

4. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Під час читання потрібно дотримуватися гігієнічних правил. Не можна читати лежачи, споживаючи їжу, на ходу, у транспорті, у темряві. Найкраще сидіти за столом, а книжку чи планшет тримати в руках або покласти на спеціальну підставку перпендикулярно до очей, на відстані не менше сорока сантиметрів. Світло має бути помірно яскравим і падати на текст із лівого боку. Прийнятний для психіки та зору час читання — не більше двох годин. Кожні двадцять хвилин бажано робити гімнастику для очей і хребта (*З газети «Порадниця»*).

- A.** Знайдіть числівники й поставте до них питання (усно).
- B.** Випишіть прислівники.

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Якщо ви думаєте, що мініатюрні книжки — сучасний винахід, то дуже помиляетесь. Вони були ще в середньовіччі. Такі книжечки часто ставали друкарськими й естетичними шедеврами. А найменшу книжку у світі створив український майстер мікромініатюри Микола Сядристий. Це «Кобзар» Тараса Шевченка. У ньому 12 сторінок із віршами, на обкладинці — портрет поета та зображення хати, де він народився. Книжечку зшито павутинкою, обкладинку зроблено з пелюстки безсмертника. Сторінки настільки тонкі, що перегортати їх можна лише кінчиком загостrenoї волосинки. Неозброєним оком, звісно, цей «Кобзар» не прочитаєш (*За М. Неймети*).

«Кобзар» М. Сядристого

- A.** Уявіть, що ви працюєте диктором / дикторкою на радіо. Навчіться виразно читати цей текст, дотримуючись відповідної інтонації.
- B.** Перегляньте документальний фільм «Микола Сядристий — найкрасивіший мініатюрист світу» та перекажіть його (усно).

Культура слова

- Розрізняйте слова **книга** і **книжка**.

Книга велика за розміром: енциклопедія, альбом із репродукціями картин, літопис, Біблія та ін.

Книжками називають підручники, посібники, художні твори та ін.

6. 1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

- Довжина тіла лисиці звичайної може сягати дев'яноста сантиметрів, а вага — чотирнадцять кілограмів.
- Поні — група порід коней, висота яких у холці не перевищує ста п'ятдесяти сантиметрів.
- Єноти живуть переважно завдяки жировим резервам, накопиченим протягом літа, і можуть утрачати до п'ятдесяти кілограмів ваги.
- Найчисленнішою в Україні є вівірка карпатська, кількість якої в роки її масового розмноження досягає ста чотирнадцяти особин на одну тисячу гектарів лісових угідь.
- Дрібні види колібрі роблять крильми до вісімдесяти помахів за секунду.

- A.** Перепишіть речення. Знайдіть числівники й надпишіть над ними питання, на яке вони відповідають. За потреби скористайтеся матеріалом таблиці «Числівник» (див. форзац 1).
- B.** Знайдіть назви тварин, що не змінюються за відмінками. З'ясуйте рід цих назв за словником і надпишіть їх.

Вівірка — те саме, що білка.

Угіддя — ділянка землі або частина природних багатств, придатних для господарського використання.

Холка — підвищення, горбок у місці переходу шиї тварини (коня, вола та ін.) у хребет.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

- Старий звір ні/коли не/дрімає.
- За дзв..ма зайцями не/ганяйся.
- Скажен..ий пес навіть хазяїна кусає.
- В...ликій череді вовк не страшний.
- Хотів/би рибку з'їсти й у воду не/лізти (*Nar. тв.*).

- A.** Перепишіть речення, знявши риску й уставивши, де потрібно, пропущені букви.
- B.** Над кожним словом надпишіть, якою частиною мови воно є.

**§ 13. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ,
ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА,
ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПРОСТИМ ПЛАНОМ**

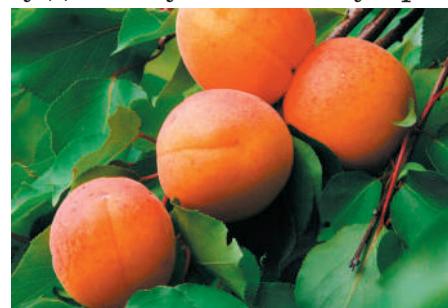
1. Прочитавши тексти, доведіть, що в них є описи предметів.

I. Домбі, щасливий, що нарешті справдилося його палке бажання, побрязкував важкеньким золотим годинниковим ланцюжком, що звисав із під його бездоганного синього фрака з гудзиками, які фосфорично мерехтіли, відбиваючи полум'я каміна. А син, затиснувши й скрутивши кулачата, зібрали всю свою кволу силу, неначе сердився на життя... (Ч.Дікенс).

II. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси, їх ще багато, аж гілля гнететься, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. «Дз-з-з» — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно в садку.

— А що, накрадемо хоч покуштувати! — шепоче Силка. — Тільки не дивіться туди... Підождемо, поки смеркне і... Хоч по жмені (Гр. Тютюнник).

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Коли в Романовім садку починає щось дозрівати, тоді ми, ясна річ, відчуваємо спрагу найбільшу, до колодязя навідуємося частіше звичайного, просто якоюсь силою тягне туди нашу ватагу. Відомо ж бо, що заборонений плід найсолідший.

Тайнозвідець, він одразу ж розгадує наші думки. Підходить до дерева й довго розшукує між гіллям обернену до сонця гілку, кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує. Гупнуло на землю. Перше гупнуло глухо й лежить, і несила очей від нього відвести. Оце ж і є найулюблениша в наших краях груша-скороспілка! Жовта, мов диня, від удару аж тріснула, соком-медом іскристим так і бризнуло з неї, на те іскріння відразу й бджола де взялася. А тим часом гупнуло ще. Ніхто з нас не сміє підійти та взяти. Лежать груші тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, йому, нікого не забуде, не промине.

— Покуштуйте, хлопці, щоб не так надалі кортіло.

Ще вистачає нам витримки побагом відійти від колодязя, а потім, не змовляючись, разом пускаємося щодуху, беззвучно сміючись на льоту (Олесь Гончар).

- Які предмети описано в уривках? Знайдіть і прочитайте описи предметів.
- Доведіть, що ці тексти написано в художньому стилі.

Повагом — не поспішаючи, не кваплячись; повільно.

- Ознайомтеся з матеріалом про вибірковий переказ тексту та складання простого плану.

Вибірковий переказ передбачає переказування лише частини тексту. Полегшує переказування тексту заздалегідь складений **план**. Кожний пункт плану — це мікротема. Пункти плану (*мікротеми*) можна сформулювати своїми словами або за допомогою цитат (*цитатний план*). Простий план передбачає кілька пунктів, а складний — кілька пунктів із підпунктами. Наведемо приклад простого плану до опису груші (*вправа 2*).

План

- Гілка з плодами.
- Приємне гупання.
- Жовта соковита груша-скороспілка.

- Виконайте завдання в тестовій формі.

- Опис предмета відповідає на загальне питання

A що?   **B** коли?   **V** чому?   **Г** який?

- Художньому стилю властиві всі перелічені ознаки, ОКРІМ

A емоційної лексики
B художніх засобів (епітети, порівняння)
V чіткого, точного та нейтрального викладу фактів
Г висловлення ставлення до зображеного

- Пункти плану формулюють на основі

A абзаців   **B** загальної теми
B мікротем   **Г** головної думки

- Прочитайте текст і виконайте завдання.

Наступного ранку, коли я вже була готова піти, батько придибав до дверей, тримаючись за стіни. Я обійняла маму й Агнес.

— Неділя настане — не встигнеш її оком змигнути, — сказала мама.

Батько дав мені щось, загорнене в хустину.

— Це тобі на згадку про дім і про нас.

То була моя улюблена кахля з тих, що він виготовив. Більшість з його робіт у дома мали дефекти: відбитий край, кóсий бік або малюнок, розмитий через надто високу температуру в печі. Однак саме цю батько зберіг для нас. Простий малюнок, дві невеличкі сині постаті на білому тлі: хлопчик і старша за нього дівчинка. Вони не бавляться, як часто малюють на кахлях, а просто йдуть собі одне з одним, зовсім як ми з Франсом, коли кудись разом ходили; вочевидь, батько думав про нас, коли зображав цих дітей. Хлопчик трохи попереду, але озирнувся щось сказати. Він був схожий на збитошника з розпатланим волоссям. Очіпок дівчинки був зав'язаний, як це подобається мені: його краї звисали так, що збоку лице неможливо було роздивитися.

Вийшовши з дому, я несла свої речі, загорнені у фартух. Було ще рано — наші сусіди виливали відра води на сходи та вишкрібали їх дочиста. Тепер це доручення, та й багато інших моїх колишніх обов'язків, буде на Агнесиних плечах. Вона матиме менше часу для ігор на вулиці та поблизу каналів. Її життя теж змінювалося (*За Г. Шевальє*).

- Знайдіть частину тексту, у якій описано предмет. Колективно складіть до неї простий план.
- Прочитайте текст у друге. За планом перекажіть частину з описом предмета (усно).

Збитошник — бешкетник, пустун; той, хто завдає збитків.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Кóсий, пóвагом, фартúх.

2. Запам'ятайте іменники, які можуть бути і чоловічого, і жіночого роду.

Абрикос — абрикоса, жираф — жирафа, зал — зала, кáхель — кáхля, манжет — манжета.

6. Знайдіть у підручнику з української літератури фрагмент, у якому описано предмет. Складіть до нього простий план і навчіться за ним усно переказувати уривок.

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Які знання цього розділу ви зможете використати в реальному житті? Де та в яких ситуаціях?
- Яку тему найважче було засвоїти?
- Що було найцікавішим під час вивчення цього розділу?
- Про що з вивченого ви хотіли б дізнатися більше?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ВИ ДІЗНАЄТЕСЯ, ЩО ТАКЕ:

- ▶ лексичне значення слова;
- ▶ однозначні й багатозначні слова;
- ▶ пряме та переносне значення слова;
- ▶ синоніми;
- ▶ антоніми;
- ▶ омоніми;
- ▶ пароніми;
- ▶ лексична помилка.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ використовувати синоніми, антоніми в розмовному й художньому стилях;
- ▶ розрізняти значення омонімів і паронімів;
- ▶ працювати з тлумачним словником;
- ▶ усно переказувати текст з елементами опису тварини;
- ▶ письмово переказувати текст з елементами опису предмета.

§ 14. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

1. Прочитайте телефонну розмову та виконайте завдання.

- Олю! Кур'єр уже чекає тебе біля входу. Це хлопець у синій курточці.
- Тут двоє хлопців у синіх курточках...
- Кур'єр той, що цибаєтій.
- Який?!

- A.** Через яке слово не порозумілися співрозмовниці?
- B.** Що воно означає?

Лéксика — сукупність слів певної мови.

Лексиколóгія — розділ науки про мову, що вивчає наявні в мові слова. Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексíчне знáчення слова — зміст слова; те, що воно означає.

Треба вміти розрізняти лексичне й граматичне значення слова.

Граматíчне знáчення слова вказує на ознаки частини мови, до якої воно належить: рід, число, відмінок, особа та ін. Наприклад:

<i>цибáтый</i>	
лексичне значення	граматичне значення
з довгими тонкими ногами	Н. в., одн., ч. р.
<i>пáнькаюся</i>	
доглядати за ким-небудь, потураю- чи його примхам, каверзуванням	теп. ч., 1-ша ос., одн.

З'ясувати лексичне значення слова можна за тлумачним словником. У ньому зібрано слова за алфавітом. До кожного з них подано інформацію про граматичне й лексичне значення, наприклад: **маслюк**, -а, чол. — єстівний гриб з опуклою жовто-бурою шапкою, покритою липким слизом.

■ **До речі...** **Цибатими** називають довгоногих птахів (лелеку, журавля, чаплю).

2. Визначте лексичне та граматичне значення слів (*за зразком*). За потреби скористайтеся тлумачним словником.

Ганок, літепло, чепурна, марудний, пащекуєш, голублю.

Зразок. Рахмáнний — смирний, тихий; спокійної вдачі; Н. в., одн., ч. р.

3. Прочитайте уривок із вірша та виконайте завдання в тестовій формі.

Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі.

Черкнула блискавка по зелах, аж полягали вони всі...

Гроза погримувала грізно, були ми з нею тет-а-тет.

Тремтіла річечка рогізна, човни ховала в очерет.

Л. Костенко

1. Лексичного значення НЕ МАЄ слово

A ніжилось

B вони

B ми

G в

2. Установіть відповідність.

Слово	Лексичне значення
1 латаття	A трав'яниста дрібна плаваюча круглиста рослина, що покриває води (звичайно стоячі) і є їжею для водоплавних птахів
2 ряска	B зелень (зелені дерева, кущі, трави)
3 зело	V зроблений із рогозу — рослини, листя якої використовують для виготовлення плетених виробів
4 тет-а-тет	G водяна рослина з великим листям і білими або жовтими квітками
	D удвох, віч-на-віч; сам на сам, на самоті

3. Установіть відповідність.

Слово	Граматичне значення
1 латаття	А -и, ж. р.
2 ряска	Б присл.
3 зело	В -я, с. р.
4 тет-а-тет	Г -ю, ч. р.
	Д -а, с. р.

До лексичних помилок належать такі:

- уживання слів із невластивим для них значенням: *здавати іспит, водяні гірки*;
- використання росіянізмів: *я не поняв, не получається*;
- тавтологія (повторення в одному або в сусідніх реченнях того самого слова чи спільнокореневих слів): *Цей будинок збудували минулого року*.

4. Перепишіть речення, виправивши в них лексичні помилки.

1. На протязі учебного року любий учень може відвідувати кружок.
2. Мій і мамин день народження співпадають. 3. Вибачаюсь, але ви не праві.
4. У більшості країн шкільний урок продовжується 45 хвилин.
5. Ви виходите на слідуючій зупинці?
6. Я рахую, що добре здам іспити.

5. Складіть і запишіть речення з кожним із поданих слів.

Бурштиновий — прикметник, утворений від іменника *бурштин* — скам'яніла викопна смола хвойних дерев (переважно жовтого кольору різних відтінків), яку використовують для виготовлення прикрас; який має колір бурштину, прозоро-жовтий.

Крицéвий — з криці, сталевий; незламний, стійкий.

Фенóмен — рідкісне, незвичайне, виняткове явище.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
дані співпадають	дані збігаються
учбовий заклад	навчальний заклад
на протязі року	протягом (упродовж) року

6. Визначте лексичне та граматичне значення слів, запишіть їх (за зразком). За потреби скористайтеся тлумачним словником.

Заграва, обрій, брунатний, запопадлива, маніжишся, потураю.

Зразок. *Прáліс* — незайманий, предковічний, густий ліс; Н. в., одн., ч. р.

§ 15. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Жінка розмовляє з подругою по телефону. У сусідній кімнаті — її донька.

— Галю, дай номер мобільного своєї перукарки. Тільки під рукою не маю ручки. Зачекай секунду. До-о-оню! (*Голосніше, у бік спальні.*) Дай мені свою ручку!

— На! (*Донька простягнула мамі свою руку.*)

— Ха! Мені не твою ручку, а кулькову!

A. Через яке слово не порозумілися мама з донькою?

B. Які два значення має це слово?

Слова української мови поділяють на *однозначні* та *багатозначні*.

До *однозначних* належать ті, що мають одне лексичне значення, наприклад: *деруни* — оладки з тертої картоплі.

Багатозначні слова мають кілька лексичних значень, наприклад: *ручка* — 1) зменш.-пестл., кожна з двох верхніх кінцівок від плечового суглоба до кінчиків пальців; 2) частина предмета, за яку його держать або беруть рукою; 3) прилад для писання; 4) частина крісла, дивана тощо.

2. Запишіть слова у дві колонки: 1) багатозначні; 2) однозначні.

Антилопа, роман, опера, люстра, Ізмаїл, молоти, абрикоса, наган, астрапоїд, ніжка.

З перших букв вписаних слів складіть чоловіче та жіноче ім'я.

3. Виконайте завдання в тестовій формі, установивши відповідність.

Виділене багатозначне слово	Лексичне значення
1 Редактор узяв ручку й став повільно виводити під заголовком дві тоненькі хвилясті лінії.	А шлях, полотно залізниці, метро тощо
2 Євпаторійська затока на більшій частині своєї берегової лінії має невисокі береги, облямовані широкими смугами пляжів.	Б смуга, справжня або уявна, яка визначає межу чого-небудь В риска, вузька смужка на який-небудь поверхні

3	Де перепліт трамвайних ліній й огні зажурені такі, на синім тлі сплелися тіні.	Г	галузь, ділянка якої-небудь діяльності тощо
4	Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій лінії .	Д	послідовний ряд осіб, об'єднаних кровною спорідненістю від предків до нашадків

Треба розрізняти багатозначні слова й омоніми. Між значеннями багатозначного слова є внутрішній зв'язок: *пóле* — 1) безліса рівнина (*пшеничне поле*); 2) спеціально обладнаний майданчик для змагань, спортивних ігор (*футбольне поле*). Обидва тлумачення мають спільне значення — «площа», «майданчик».

В омонімів відсутні будь-які значенневі зв'язки: *лáва* — вид меблів (*на лаві підсудних*), *лáва* — спосіб шикування людей в одну лінію (*лава солдатів*) і *лáва* — розплавлена вулканічна маса (*лава виходить із вершини вулкана*).

У тлумачному словнику омоніми позначають цифрами, що стоять безпосередньо після заголовного слова, наприклад:

лáва 1 (-и, ж. р.) — дошка на стояках, на яку сідають;

лáва 2 (-и, ж. р.) — спосіб шикування, коли люди стоять одне біля одного в лінію;

лáва 3 (-и, ж. р.) — розплавлена силікатна маса, що виливається на земну поверхню під час вибуху вулкана.

У багатозначних словах цифрою позначають кожне значення, наприклад:

пóле (-я, с. р.). 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. 2. Спеціально обладнаний майданчик для спортивних ігор, змагань, посадки літаків.

4. Прочитайте речення та надпишіть над виділеними словами — багатозначні вони чи омоніми.

1. Буває часом дивне відчуття, що час **іде**, а я собі окремо (Л. Костенко).
2. Йде весна запашна, квітами-перлами закосичена (П. Тичина).
3. І в'янеш ти, а дні **летять**, несуть все добре за собою (Т. Шевченко).
4. Рипить сніжок, співає полозок, санки **летять** під білії намети ялин лапатих (Леся Українка).
5. Косари косять, а вітер повіває, шовкова трава на **коси** полягає (М. Кропивницький).
6. Густі золото-жовті **коси** буйними хвилями спадали на її плечі (І. Франко).

5. Напишіть вільне есе, використавши слово **вогнище** з кожним із поданих значень.

Вогнище — 1) купа дров, хмизу, що горить; 2) джерело, місце, звідки що-небудь поширюється; центр, зосередження чого-небудь.

Зauważте!

Вільне есе має невеликий обсяг (*п'ять–десять речень*). Цьому виду творчої роботи властиві такі ознаки:

- вільна форма та стиль викладу;
- довільна будова;
- наявність позиції автора чи авторки.

На написання есе відводять від 5 до 15 хв.

Зразок. Щодня ідучи до школи, я не помічав старої акації, що притулилася до високого паркану. Але сьогодні сталося диво: це старе покорчене дерево вистрілило білим феєрверком за-пашних квітів. Тепер я не можу оминати увагою цю представницю місцевої флори. Вона дарує неймовірний медовий аромат, розбурхує мою фантазію прямо перед уроками. Дякую, дорога акаціє, за твою щедрість.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

До́нька, кулько́вій, шовко́вий.

2. Запам'ятайте правильні етикетні формули.

Доброго ранку! Добрий день! Добрий вечір! Добраніч!

3. Якщо треба попросити вибачення, уникайте форми на **-сь (-ся)**.

Вибачаюсь! Правильно сказати так: **Перепрошую!** **Вибачте!** **Пробачте!** **Прошу вибачення!** **Прошу пробачення!** **Даруйте!**

6. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Командир перевів **важкий** погляд на своїх однополчан і почав тихо ро..повідати про бій (*I. Коваль*). 2. **Важкий** пором пропл..ває мимо й наче тане в густих сутінках (*O. Донченко*). 3. Т..слярі, зчищаючи кору, обтісували сокирами товсту **балку** (*B. Козаченко*). 4. Вийшов Максим в поле геть од шляху, у **балку** спустився (*T. Шевченко*). 5. Через призму поезії ми можемо зазирнути в минулі століт..я, аби побачити, як тогочасні українці **вірили** в Бога (*I. Огієнко*). 6. Друзі **вірили** мені, адже я завжди був відвертим і чес..ним (*O. Травнєвий*).

- A. Перепишіть речення, уставивши, де потрібно, пропущені букви.
- B. Надпишіть над виділеними словами — багатозначні вони чи омоніми.

§ 16. ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ Й ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

золота каблучка
срібний ланцюжок
залізний молоток

золота осінь
срібний місяць
залізний характер

- A. У якій колонці прикметники вжито з незвичайним для них значенням?
Б. Обґрунтуйте свій вибір.

Багатозначні слова мають пряме значення (воно первинне) і переносні (вони вторинні). **Переносні значення** виникають шляхом перенесення назви з одного предмета на інший через подібність кольору, форми, звуку, смаку, враження та ін., наприклад:

- золотий годинник → золота осінь, золоті руки;
- гострий ніж → гострі слова, гострий соус;
- заснула дитина → заснула совість.

Переносне значення — образне значення, що за змістом пов'язане з прямим. У словнику першим подають тлумачення прямого значення, а потім — переносних.

2. Виберіть із кожної пари словосполучень те, у якому є слово, ужите в переносному значенні.

1. Тупий біль — тупий ніж. 2. Ллється пісня — ллється вода. 3. Глибока яма — глибока думка. 4. На крилах птаха — на крилах любові. 5. Солодка брехня — солодка булочка. 6. Шовкова сукня — шовкова трава. 7. Море радості — Азовське море.

3. Об'єднайтесь в пари й складіть із кожним словом по два словосполучення, у яких би подані слова були вжиті в переносному значенні (за зразком).

Холодний, крапля, гіркий, сідати.

Зразок. Чиста душа, чисте сумління.

Слова з переносним значенням широко вживають у літературних творах як художній засіб: *смарагдова діброва* (епітет), *усмішка долі* (мен-

тафора), *танцюють сніжинки* (персоніфікація). Вони додають емоційності (*мереживо гілок*), підкреслюють характеристику людини чи предмета (*вовчий погляд*), оживлюють неживі предмети (*навшпиньки підійшов вечір*) та ін.

4. Прочитайте уривок із вірша та виконайте завдання.

Після дощів смарагдова діброва,
на білій ріні річка говірка.

І смужка сонця тонко-пурпуробва
Далекий обрій пензликом торка.

Л. Костенко

- A.** Перепишіть цей уривок. Знайдіть і підкресліть слова з переносним значенням.
- B.** З яким із поданих значень ужито слово *рінь*?

Рінь, -і, жін. 1. Зернистий пісок, гравій, галька і т. ін. 2. Берег або дно річки із зернистого піску, гравію, гальки і т. ін.

Сма́рágд, -у, чол. Коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення.

Сма́рágдовий, -а, -е. 1. Із смарагду. 2. Який має колір смарагду; яскраво-зелений.

5. Опишіть пейзаж, який ви уявили, читаючи вірш Л. Костенко (*вправа 4*). Використайте слова з переносним значенням.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Вíпадок, ненáвисть, ýсмíшка.

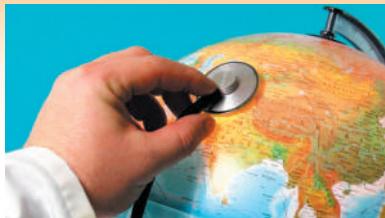

6. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Затінок, сутінок, день золотий (*Л. Костенко*). 2. Іде в..сна, іде в..сна! За нею ллет..ся срібний спів. 3. На білу гречку впали роси, в..селі бджоли одгули. Замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (*М. Рильський*). 4. Підіймаєт..ся місяць над містом, заглядає до мене в вікно (*В. Сосюра*). 5. Верби кидали на л..вади широкі тіні (*Г. Тютюнник*). 6. Багряне сонце сутін..ю лісною у просвіт хмар показує кіно, і десь на пні під сивою сосною в..дмеді заб..вають доміно (*Л. Костенко*).

- A.** Перепишіть речення, уставивши пропущені букви.
- B.** Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні.

§ 17. СИНОНІМИ

1. Прочитайте записи та виконайте завдання.

Науковці зараз почали ... про глобальне потепління.

Ті продавчині люблять ... про шоу «Голос країни».

- A.** Заповніть пропуск у кожному реченні одним із цих слів: *балакати, говорити.*
- B.** Обґрунтуйте свій вибір.

Синоніми — це слова, що звучать по-різному, але однакові або близькі за значенням: *горизонт* — *видноколо, крайнебо, круговид, небозвід, небосхил, обрій*.

Повністю тотожні за значенням слова називають **абсолютними синонімами**: *екземпляр* — *примірник, тираж* — *наклад*. Але їх у мові не багато.

Більшість синонімів розрізняють за відтінками значень: *великий, чи-малий, гігантський, здоровий*.

Синоніми об'єднуються в **синонімічний ряд** навколо **стрижневого слова**. Воно за значенням нейтральне, загальне (у словнику синонімів його подають першим). У наведеному вище синонімічному ряду стрижневим словом є *горизонт*. Воно не має емоційного забарвлення, як решта слів синонімічного ряду: *видноколо, крайнебо* та ін.

2. Знайдіть у кожному синонімічному ряду стрижневе слово (усно).

- Маля, крихітка, дитина, малятко, дитя, дитятко.
- Кебетний, тямущий, здібний, метикуватий, кмітливий.
- Чимчикувати, простувати, дибати, іти, плентатися.
- Стрілою, шпарко, прожогом, хутко, швидко.

3. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Синоніми записано у варіанті

A удача — вдача

B їстівний — смачний

B холодно — спекотно

Г мізкувати — розмірковувати

2. Синонімічним є ряд слів

- A** добрій, чуйний, співчутливий, людяний, чесний
- B** говорити, мовити, верзти, балакати, базікати
- C** багато, чимало, безліч, тьма-тьмуща, темрява
- D** віхола, хуртовина, завірюха, метелиця, сніг

3. Установіть відповідність.

Слово	Синонім
1 дорόга	A шлях
2 стосунки	B сфера
3 галузь	C дружба
4 стимул	D взаємини

Синоніми використовують:

- для пояснення інших слів: *чепурний — це охайній, акуратний, той, хто доглядає за собою, дбає про чистоту й гарний зовнішній вигляд*;
  - для уникнення небажаного повтору того самого слова або спільнокореневих слів (тавтологія), наприклад, у тексті поперемінно можна вживати слова *випадок, подія, епізод, пригода, інцидент* та ін.;
  - як засіб зв'язку речень у тексті: *Коли мені сумно, я згадую маму. Моя ненька завжди випромінює сонячний настрій*;
  - для точнішого вираження думки, наприклад, різні значення можна передати синонімами *постанова, розпорядження, ухвала, рішення, резолюція, вирок*;
  - як засіб підсилення у фольклорних творах: *Найстарший брат рече-промовляє...* (Нар. тв.).
- Хто вміло вживає синоніми, той майстерно володіє мовою.

4. Прочитайте уривки з текстів і виконайте завдання.

I. **Занедужала** перше мати: таки вже старен'ка була; похиріла неділь зо дві, та її **переставилася**. За ненькою і батько помер із нудьги та жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував (*За Марком Вовчком*).

II. **Світлина** — зображення, одержане на світлочутливому матеріалі за допомогою спеціального оптичного апарату; фотографія.

III. Став середульший брат **плакати** й ридати... Бідні невільники **прохали** та благали... Поле килимське **хвалить**-вихваляє... То не вовки-сіроманці **квилять** і проквиляють (*Нар. тв.*).

- Знайдіть синоніми до виділених слів.
- Поясніть, з якою метою їх використано.

■ До речі...

До синонімічних рядів можуть належати й фразеологізми: **рано** — уdosвіта, ранесенько, на світанні, ні світ ні зоря, ще й на зорю не займалося, ще й на світ не благословлялося, ще треті півні не співали.

- Напишіть вільне есе (*п'ять–сім речень*) на тему «Як налагодити дружні стосунки». Використайте синоніми **приятельський, приязний, дружній, товариський**.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.
Новíй, чарівнíй, черговíй.
- До синонімічного ряду можуть належати й діалектизми — слова, які вживають лише в певній місцевості, наприклад: **лелека** — чорногуз, бусел, бусол, бузько, бусько, бузьок, бусьок, боцюн, гайстер. Діалектизми можна вживати лише в розмовно-побутовому стилі.
- З кожного ряду слів і фразеологізмів випишіть лише синоніми й підкресліть стрижневе слово. За потреби скористайтеся словником.
  - Шкандинати, чвалати, бігти, іти, крокувати, ледве ноги волочити.
  - Реготати, сміятися, хихикати, зубоскалити, сміятися на кутні.
  - Базікати, теревенити, верзти, кричати, розмовляти, вести мову.
  - Відважний, мужній, хоробрий, і у вогонь і у воду, сміливий, упертий.
  - Голубити, пестити, вигойдувати, доглядати, пилинки здувати, жаліти.

- З кожного ряду слів і фразеологізмів випишіть лише синоніми й підкресліть стрижневе слово. За потреби скористайтеся словником.

- Шкандинати, чвалати, бігти, іти, крокувати, ледве ноги волочити.
- Реготати, сміятися, хихикати, зубоскалити, сміятися на кутні.
- Базікати, теревенити, верзти, кричати, розмовляти, вести мову.
- Відважний, мужній, хоробрий, і у вогонь і у воду, сміливий, упертий.
- Голубити, пестити, вигойдувати, доглядати, пилинки здувати, жаліти.

§ 18. АНТОНІМИ

1. Прочитайте пари слів і виконайте завдання.

день — ніч

високий — низький

солодкий — кислий

A. Слова якої пари не можна вважати протилежними за значенням?

B. Обґрунтуйте свою думку.

Антоніми — це слова з протилежним лексичним значенням: *початок — кінець, гарячий — холодний, заходити — виходить*.

Багатозначні слова вступають в антонімічні відношення окремими своїми значеннями:

- *тихий — гучний* (голос);
- *тиха — вітряна* (погода);
- *тихе — розбурхане* (море);
- *тихе — неспокійне* (життя).

Антоніми є словами тієї самої частини мови. Вони можуть розрізнятися лише префіксом: *надія — безнадія, схід — захід, відкрити — закрити*.

Антоніми використовують у фольклорі та в художній літературі.

За допомогою антонімів увиразнюють, розрізняють поняття; висловлюють протилежні думки.

2. Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми й назвіть їх.

1. Чорними ярами котився білий туман... Угорі — темне, неприємне небо, долі — холодна мокра земля (*М. Коцюбинський*). 2. Ніч коротка — довга розлука, що ж мені суджено — щастя чи мука? (*Леся Українка*). 3. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне (*Т. Шевченко*). 4. А я стою в білому плащі під чорним деревом (*І. Жиленко*). 5. Ситий голодного не розуміє (*Нар. тв.*). 6. Той мурує, той руйнує, той неситим оком за край неба зазирає (*Т. Шевченко*). 7. Через літа в душі несу і перемоги, і поразки (*Д. Луценко*).

3. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Антоніми записано у варіанті

- A** смачний — гіркий
B порожній — повний

- B** душевний — добрий
Г холодний — крижаний

2. Прочитайте рядки (цифра в дужках позначає номер рядка).

- (1) *Перун сказав: «Не розіпни...»* —
- (2) *I обривається писання.*
- (3) *Ревуть Дніпрові береги* —
- (4) *Занурення i виридання...*

Антоніми вжито в рядку, позначеному цифрою

- A** 1
- B** 2
- V** 3
- G** 4

3. Лише одну пару антонімів ужито у вислові

- A** Не бійся розумного ворога, бійся дурного приятеля.
- B** Маленька праця краща за велике безділля.
- V** Порожня бочка гучить, а повна — мовчить.
- G** На чорній землі білий хліб родить.

До речі...

В антонімічні відношення можуть вступати також фразеологізми: *далеко — під носом* (близько), *працювати — бити байдики* (ледарювати), *смеркає — на світ благословляється* (світає).

Стійкі сполучки слів не треба сприймати буквально. У висловах як *кіт наплакав, як собаці п'ята нога* хоч і згадано тварин, але про них не йдеться. Лексичне значення цих сполучок — дуже мало і зайвий.

4. Прочитайте вірш і виконайте завдання.

МИ — АНТОНІМИ

Так тихо. А я прагну галасу!
Повний штиль. А мені би грози!
Все розміreno. А я хочу хáосу!
Монохромно. А мені б кольори!

А мені би вогню повний келих!
А мені би хоч трошки снаги!
Але ти мої межі, мій берег...
Як все ж добре, що в мене є ти!
За Н. Галлябардою

А. Перун. Штиль на морі

- A.** Дослідіть вірш за планом.

План дослідження

1. Чому вірш має назву «Ми — антоніми»?
2. Ця поезія про дружбу чи кохання?
3. З'ясуйте лексичне значення слів *монохромно*, *хаос* і *штиль* за тлумачним словником.
4. Що має на увазі лірична героїня під словом *снага*?
5. Знайдіть і випишіть антоніми.
6. Яку роль вони відіграють у вірші?
7. Якому розділовому знакові протиставлено знак оклику в цьому уривку?

Б. Навчіться виразно читати вірш.

5. Попрацюйте в парах. Розіграйте діалог (*усно*), останньою реплікою якого буде приказка «Чужого доброго не гудь, а свого поганого не хвали».

Гудити — виносити осуд, виражати незадоволення; гáнити.

Культура слова

1. Слова *хáос* і *хаóс* мають різні значення.

Xáos — у міфології безмежний світовий простір, безладна суміш усіх стихій.

Хаóс — цілковите безладдя.

- Чому, на вашу думку, у вірші Н. Галлябарди (*вправа 4, с. 47*) наголошування слова *хаос* не відповідає нормі?

2. Прочитайте й запам'ятайте приказки з антонімами.

Праця чоловіка годує, а лінь марнує.

На сміливого собака гавкає, а боязного рве.

Щастя розум одбирає, а нещастя повертає.

6. Доберіть і запишіть антоніми до поданих слів.

- Світло — ..., зустріч — ..., любов — ...;
- швидкий — ..., злий — ..., рідкий — ...;
- сміятися — ..., відчиняти — ..., працювати — ...;
- сумно — ..., легко — ..., угорі — ...;
- усі — ..., будь-який — ... .

§ 19. ОМОНІМИ

1. Прочитайте діалог і виконайте завдання.

- Алло! Привіт, Олю! Що робиш?
- Обідаю.
- А що ти єси?
- Лисички.
- А хіба цих тварин їдять?!
- Відколи гриби стали тваринами?
- Нічого не розумію...

- A.** Через яке слово виникло непорозуміння між подругами?
B. Які значення має це слово?

Омónими — це слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням: *кран* — трубка із затвором для виливання рідини і *кран* — механізм для піднімання й переміщення вантажів. Здебільшого омоніми утворюються внаслідок випадкового звукового збігу власне українського й іншомовного слів, наприклад: *лава* — різновид меблів і *лава* (з іт.) — розплавлена вулканічна маса.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. На піщаній косі, що кінджалом урізалася в море, стояв маяк (*A. Шиян*). 2. Хороша була Катря... Плахта на ній шовкóва, корсет зелений із байки або із сукна (*За Марком Вовчком*). 3. На заході небо спалахнуло червоним вогнем (*M. Кропивницький*). 4. Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче (*T. Шевченко*). 5. Потяг до музики я відчув з малку (*З розмови*).

- A.** Знайдіть слова, що мають омоніми.
B. Складіть із ними по одному речення, щоб омоніми в них були вжиті з іншим значенням.

3. Розкрийте лексичне значення омонімів (письмово).

I варіант: лящ, літній; **II варіант:** марка, обпилювати.

На відміну від багатозначних слів, лексичні значення омонімів не пов'язані між собою.

У словнику кожний омонім нумерують і тлумачать в окремій словникової статті, а значення багатозначного слова нумерують усередині словникової статті, наприклад:

бал 1, -у, ч. р. Великий вечір із танцями.

бал 2, -а, ч. р. 1. Одиниця вимірювання сили якого-небудь природного явища (вітру, землетрусу і т. ін.). 2. Виражена цифрою оцінка знань. Омоніми, на відміну від багатозначних слів, є різними словами.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Омонім має слово

A крило	B рукав	V пара	Г поле

2. Омоніми записано в рядку

A ручка (прилад для писання) — ручка (верхня кінцівка дитини)
B бал (одиниця виміру штурму) — бал (шкільна оцінка)
V рись (хижий ссавець) — рись (спосіб пересування)
Г клас (навчальна кімната) — клас (група учнів та учениць)

3. Помилковим є твердження

A у словнику значення багатозначного слова нумерують і тлумачать усередині словникової статті
B у словнику кожний омонім нумерують і тлумачать в окремій словникової статті
V омоніми є тим самим словом із різними лексичними значеннями
Г лексичні значення омонімів не пов'язані між собою

5. Придумайте й розкажіть коротке оповідання, між героями та героїнями якого виникло непорозуміння через використання одного з таких омонімів: лящ, полька, чайка.

Культура слова

- Треба уважно ставитися до вибору слова. Буває так, що одне слово по-значає протилежні поняття, наприклад: *східити* — підніматися куди-небудь (*східити на Говерлу*) і спускатися куди-небудь (*східити з Говерли*); *позичати* — брати в борг і давати в борг та ін.

6. Визначте пари словосполучень, у яких наявні омоніми. Складіть із ними речення та запишіть їх.

1. Талановитий графік, робочий графік.
2. Глибока балка, залізна балка.
3. Трамвайна лінія, синя лінія.
4. Підживлена земля, рідна земля.
5. Продуктовий склад, наголошений склад.

§ 20. ПАРОНІМИ

1. Прочитайте розмову водія із заправником.

Водій: Мені, будь ласка, повний бак палива.

Заправник: Будь ласка, свіженьке паливо з нашого лісу!

Водій: Це ж дрова!

Заправник: Так, дрова. Ви ж просили паливо — я його й приніс...

A. Через яке слово сталося непорозуміння між водієм і заправником?

B. Поясніть значення цього слова.

Пароніми — це близькі за звучанням, але різні за лексичним значенням і написанням слова: *пáливо* — горюча речовина: дрова, вугілля, нафта і *пальнé* — перероблене паливо для двигунів: бензин, дизель, газ; *танк* — бойова машина і *танкер* — судно.

Здебільшого пароніми відрізняються лише префіксом (*заїхати* — *від'їхати*), суфіксом (*туристський* — *туристичний*) чи закінченням (*дружний* — *дружній*). Пароніми можуть мати різні корені (*ступíнь* — *степінь*).

Також серед паронімів багато запозичених слів: *дипломат* — *дипломант*, *компанія* — *кампанія*.

- 2.** Прочитайте речення. Знайдіть пароніми та розкрийте їхнє лексичне значення (усно).

1. Мати сіяла сон під моїм під вікном, а вродив соняшник. І тепер: хоч буран, хоч бур'ян, хоч туман, а мені сонячно (*Б. Олійник*). 2. У графа профіль, як у грифа, а я бродячий менестрель (*Л. Костенко*). 3. Не заходжу у футбольних м'ячах нічого ні динамічного, ні демонічного (*Олесь Гончар*). 4. Іди, іди, дощику, зварю тобі борщiku в зеленому горщику (*Нар. тв.*).

Менестрéль — у середньовічних Франції та Англії мандрівний поет-музикант.

- 3.** Прочитайте текст і виконайте завдання.

ДОРОГА І ЛІС

Дорогою із села ми йдемо в ліс. У лісі пагорбки лисі. Там живе лис. Серед невеличкого лісу немає де сковатися лису. Змушений був лис продиратися через хмиз і вирити (треба вірити) під гору глибоку нору.

Ось тут дорога лісова. Тут недалечко нора лисова. Ще далі в болоті сковався вовк. Біля його нори бігає маленьке вовчá, носом нишпорить — усе навколо вивча. Наука в пошані в усіх. Набутий навик воно запам'ятає на-вік. Серед лісу, серед віття чути хиже вовче виття. Старий вовк свою пісню завів — по-вовчому завив.

Зненацька зліва нависла злива, повіяв буйний вітер. Неначе віник, що раптом виник, дорогу вимів. Загримів грім. Темна завіса над лісом зависла. Небо чорніло, як чорний грім, як чорнило. Так багато, що хоч граблями їх греби (В. Зуб).

- A.** Знайдіть і випишіть пароніми.
- B.** Поміркуйте, що сприяє ритмізації тексту.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Пароніми записано у варіанті

- A** чорний — білий
B ніжний — тендітний

- B** розпещений — розбещений
Г клуб (маса диму) — клуб (розважальний заклад)

2. Паронімом до слова *ефектний* є

- A** яскравий
B вражаючий

- B** ефективний
Г елементарний

3. Установіть відповідність.

Паронім	Значення
1 серцевий	A бідолашний
2 сердечний	Б душевний, щирий
3 сердешний	В основний, важливий Г пов'язаний із серцем як органом

5. Складіть і запишіть невеликий текст із такими трьома паронімами: *водний, водяний, водянистий* (або *водяний*).

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Визвольний, виразний, вітракта.

6. З'ясуйте за словником значення паронімів і запишіть їх (за зразком).

Промінь — пломінь, крапіткий — клопіткий — копіткий, емігрант — іммігрант, прогрес — регрес.

Зразок. Компанія (товариство) — кампанія (сукупність заходів).

§ 21. ЛЕКСИЧНА ПОМИЛКА

 1. Прочитайте діалог між подругами та виконайте завдання.

Інна: — Я не люблю мити посуд.

Зоя: — А мені не подобається гладити.

Інна: — Кого? Хіба гладити — це хатня робота? Для мене це розвага: гладжу кота — і на душі стає тепло...

A. Через яке слово між подругами сталося непорозуміння?

B. Яку хатню роботу не любить Зоя?

До лексичних помилок належать:

- уживання слова в невластивому для нього значенні: *вірна відповідь (правильна відповідь)*, *корисливе молоко (корисне молоко)*;
- використання суржикових слів (росіянізмів, полонізмів та ін.): *нравиться пісня (подобається пісня)*, *не понімаю тебе (не розумію тебе)*;
- тавтологія (повторення в одному або в сусідніх реченнях того самого чи спільнокореневого слова): *Школярі зібралися на шкільному дворі (Учні зібралися на шкільному дворі)*;
- багатослів'я: *мешканці сільської місцевості (селяни)*, *у більшості випадків (здебільшого)*, *у травні місяці (у травні)*, *підніматися вгору (підніматися)*.

Зауважте!

Чи правильно ви вживаєте слова, можна перевірити за словником. Відомості про лексичне значення слів є в **тлумачному словнику**, наприклад: *рахманний (-а, -е.)* — смирний, тихий; спокійної вдачі. Сліпому видно, рахманний отрок. Наче і не син Хмеля (*Н. Рибак*). Коню мій, рахманна тварино, з тобою в дитинстві я подружив! (*П. Дорошко*). *Образно*. Ой ти, земле, люба земле, — всю ж тебе душа приємле [приймає]. Ти рахманна і пухка (*П. Тичина*).

Вибрати влучне чи дотепне слово можуть допомогти словники синонімів, антонімів, омонімів і паронімів.

У **словнику синонімів** слова згруповано в синонімічні ряди, на першому місці подають стрижневе слово, наприклад:

притягтися, розм. — приволоктися, припестистися, причвалати; фам. притягнитися, притарабанитися, притарганити.

У словнику антонімів протилежні за значенням слова подано парами, до них додано тлумачення й зразки вживання, наприклад:

мовчати ↔ кричати

Мовчати — не видавати звуків, не виявляти почуттів, зберігати мовчанку.

Кричати — видавати голосом сильний, різкий звук, репетувати, галасувати.

Дурне сало: як у піч, то мовчить, а як із печі, то кричить (Нар. тв.).

Подібну будову словникової статті має **словник паронімів**, наприклад:

багатир — богатир

Багатир — багата людина, багатій: сільський багатир.

Богатир — оспіваний у фольклорі герой, хороший воїн: богатир Ілля Муромець; про людину, високу на зріст, міцної статури, сильну: справжній богатир.

У словнику омонімів однозвучні слова пронумеровано й кожне з них розтлумачено, наприклад:

лáва 1 — розплавлена маса, що виливається під час виверження вулкана: Лава застигла.

лáва 2 — вид шикування військових під час атаки, у марші: Лава за лавою ішли в атаку.

лáва 3 — меблі для сидіння: Учні розмістилися на лавах.

2. Колективно відредактуйте та запишіть речення.

1. Ми знаємо друг друга вже сім років. 2. Чай на травах попереджає застуду. 3. Наш клас приймає участь у мовному марафоні. 4. На екскурсії всі захотіли придбати пам'ятні сувеніри. 5. Треба знати всі виключення з правил.

3. Прочитайте та визначте, з якого типу словника взято матеріал (усно).

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. НЕМАЄ лексичної помилки в словосполученні

A заказувати товар

B задати питання

B вірне рішення

G ужити заходів

2. НЕМАЄ лексичної помилки в реченні

A Я рахую, що зраду пробачити не можна.

B Завод зазнав збитків у третьому кварталі.

V Перший іспит ми будемо здавати в 9 класі.

G Мій тато обожнює спортивні міроприємства.

3. Установіть відповідність.

Тип лексичної помилки	Приклад помилки
1 росіянізм	А Я звертаюся до вас на рахунок відпустки.
2 тавтологія	Б Мама вміє готовувати вкусний омлет.
3 багатослів'я	В Будівельники завершили будівництво.
4 уживання слова в невласністивому для нього значенні	Г Брат навчається музики вже чотири роки. Д Ольга готувалася до змагань із січня місяця.

5. Прочитайте словникову статтю та виконайте завдання.

Суржик (-у, ч. р.)

1. Суміш зерна пшениці й жита, жита та ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші: *Сіяв пшеницю, а зібрав суржик* (К. Гордієнко).

2. *перен., розм.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови: *Експедиція зупинилася в хаті вдови Василини. Господиня говорить тільки українською мовою, її дочка — уже суржиком* (П. Панч).

- A.** Доведіть, що слово суржик не омонім, а багатозначне слово (усно).
- B.** Напишіть допис (для соціальної мережі) з порадами, як боротися із суржиком. Наведіть у ньому приклади заміни суржикових слів на літературні.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
на рахунок цього	щодо цього
я рахую, що ...	я вважаю, що ...
бувша назва	колишня назва

6. Відредактуйте та запишіть речення.

1. Я завжди даю вірні відповіді. 2. Чомусь не получається приготувати тонкі млинці. 3. Наші смаки, на жаль, не співпадають. 4. По крайній мірі зараз вивчіть правила, а вправи виконаєте вдома. 5. Приведіть по два-три приклади синонімів.

**§ 22. ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ, ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ Й АНТОНІМИ
(за самостійно складеним простим планом)**

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

У трубкозуба витягнута мордочка з рильцем, як у поросяти. Він має довгі вуха, як у віслюка. Є ще довгий хвіст, як у кенгуру, і сильні лапи з пазурами, подібними до копитець. Денні години звір проводить у глибокій норі, а з настанням темряви виrushaє на полювання за термітами (*З інтернету*).

- A.** До якого типу мовлення (*розповідь, роздум, опис*) належить цей текст?
- B.** Знайдіть і прочитайте слова, що відповідають на питання *який? яка? яке? які?*

В описі тварини повідомляємо ознаки, які бачимо й відчуваємо:

- зрист, розмір;
- масть, забарвлення;
- форма тіла, писку (мордочки), очей, вух, хвоста;
- шерсть, шкіра, луска;
- риси вдачі (*спритна, енергійна, млява, сонна, спокійна та ін.*).

Здебільшого опис буває частиною розповідного тексту.

В описах часто використовують антоніми, щоб протиставити ознаки, підсилити їх завдяки контрасту, а також синоніми, щоб уникнути тавтології (небажаного повтору слів) або детально та всебічно розповісти про предмет.

2. Прочитайте опис тварини та виконайте завдання (усно).

Шиншила — пухнастий і симпатичний звірок. На спині в нього хутро блакитно-сіре, а на черевці — жовто-біле. У цієї тваринки трохи витягнута мордочка, великі очі й довгі вуха. Шиншили живуть у горах Південної Америки. Удень вони ховаються в скелястих щілинах і порожнинах під камінням, а вночі гуляють і гризуть свіжу зелень (*З інтернету*).

- A.** Знайдіть антоніми й синоніми.
- B.** Яку роль вони відіграють у тексті?

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Гніздо було зовсім близько, але до нього можна було дістатися тільки зверху надзвичайно стрімким схилом. Хлопці знову почали шукати більш зручний підхід. Цього разу довелося видиратися на скелю, чіпляючись за кожний виступ руками й ногами.

У гнізді було тільки одне орля, уже велике, з довгою голою шиєю і лисою головою. Пташеня мало непомірно великий гачкуватий дзьоб і такі ж здоровенні пазури на задніх пальцях голінастих ніг. Воно, певно, почуло небезпеку, бо раз у раз то підводилося, то сідало, лопотіло напівголими крилами, сичало й крутило на всі боки головою.

Мисливці знали, що орел-батько не завжди б'ється за своє дитя. Вони боялися більше орлиці-матері, яка могла накинутися на викрадачів своєї дитини, якби повернулася до гнізда й знайшла його порожнім. Тож хлопці поспішили спуститися вниз і від'їхали якомога далі від небезпечного місця (*За З. Тулуб*).

- Які типи мовлення — розповідь, роздум, опис — наявні в тексті? Який із них головний, а який — допоміжний?
- Знайдіть у тексті синоніми й антоніми. Яку роль вони відіграють?
- Прочитайте текст удруге. Після цього самостійно складіть за ним простий план і запишіть його.
- Напишіть за планом докладний переказ.

Голінастий, -а, -е — з довгими голінками.

Голінка, -и, ж. р. — частина ноги від коліна до стопи; гомілка.

- Підготуйте усний опис улюбленої тварини (*за світлиною; обсяг — п'ять–сім речень*).

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Які знання цього розділу ви зможете використати в реальному житті? Де та в яких ситуаціях?
- Які слова вам легше добирати — антоніми чи синоніми?
- Яка тема видалася найважчою?
- Що було найцікавішим під час вивчення цього розділу?
- Про що з вивченого ви хотіли б дізнатися більше?